

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Методичні рекомендації
до практичних занять
для студентів спеціальності 6.030402
«Правознавство»

Київ
Видавництво Національного авіаційного університету
«НАУ-друк»
2010

Укладач Н. В. Пильгун
Рецензент О. В. Бєглий

Затверджено методично-редакційною радою Національного авіаційного університету (протокол № 3/10 від 22.04.2010 р.).

Т 338 **Теорія держави і права: методичні рекомендації до практичних занять / уклад. Н.В. Пильгун. — К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2010. — 60 с.**

Викладено загальні методичні рекомендації до практичних занять, перелік питань, завдання для самоконтролю знань, а також список рекомендованої літератури.

Для студентів спеціальності 6.030402 «Правознавство».

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

«Теорія держави і права» є фундаментальною, базовою дисципліною в системі юридичних наук. Навчальною дисципліною передбачено опанування методології, дослідження державно-правових явищ, озброєння належним рівнем загальнотеоретичних правових понять та категорій, розуміння суті змісту та форми держави і права: прав, свобод, інтересів людини; поняття правової держави та її співвідношення з громадянським суспільством; структури права і законодавства; правового регулювання суспільних відносин; законності та правопорядку в державі.

Метою методичних рекомендацій з підготовки до семінарських занять є надання належної допомоги студентам під час самостійного вивчення навчального курсу «Теорія держави і права», закріплення і поглиблення теоретичних знань, набутих під час лекційних занять, формування навичок логічного юридичного мислення, обґрунтування теоретичних висновків та узагальнення їх.

Плани семінарських занять розроблені відповідно до програми з дисципліни для спеціальності 6.030402 «Правознавство» і охоплюють чотири модулі. Під час підготовки до семінарського заняття студенти повинні розглянути кожне питання, занотувавши основні положення, правові конструкції та визначення; ознайомитися з рекомендованою літературою та (за бажанням) додатково проаналізувати інші тематичні джерела.

Студент має поставити собі за мету виступ на семінарі. Для цього рекомендується скласти розгорнутий план або тези як лекційного матеріалу, так і запропонованих питань семінарського заняття. Виступ на семінарському занятті слід побудувати так, аби було відображено основні вимоги, такі як: аналіз правових понять та категорій, характеристика ознак та принципів, розкриття структури, з'ясування змісту та форми держави і права, виявлення та дослідження проблем державотворення і правозастосування, визначення напрямків впливу на процес правового регулювання, обґрунтуван-

ня законності і доцільності правових рішень. Виступаючи на семінарі, студент має чітко характеризувати обговорюване питання теми, намагаючись викладати його стисло і логічно.

Підготовка до семінарських занять стимулює студента до накопичення емпіричного матеріалу, розвиває вміння логічно будувати свою відповідь. Заняття проводяться у формі вільної дискусії, студенти мають змогу доповнювати, уточнювати, ставити запитання як один одному так і викладачеві. Висновки після обговорення роблять як студенти, так і викладач, визначаючи найбільш правильні та ґрунтовні відповіді. До уваги беруться: усні виступи, виготовлення блок-схем, активність у дискусії, реферативні доповіді, вміло поставлені питання та аргументоване відстоювання власної позиції.

Важливим засобом у процесі засвоєння знань є написання та обговорення на заняттях рефератів; також за навчальною програмою передбачено виконання курсової роботи, що є п'ятим модулем і, практично, підсумковим зрізом знань студентів.

Згідно з планом підготовки юристів, теорія держави і права належить до фундаментальних нормативних дисциплін, які складають основу професійних знань, тому студенти мають володіти термінологічним апаратом, правовими конструкціями та загальними підходами до розуміння права. Якісна підготовка до семінарських занять допоможе студентам виробити вміння тлумачити, правильно реалізовувати і застосовувати нормативні акти, давати правильну оцінку юридичним фактам, що підвищить їхній професійний рівень і допоможе орієнтуватись у правовому полі. Водночас, дані заняття сприятимуть формуванню правової і політичної культури студентів через надання їм системи загальнотеоретичних правових знань і вмінь для закладення основи вивчення галузевих і спеціальних юридичних наук.

На семінарських заняттях ведеться облік поточної успішності студентів. Пропущений із будь-яких причин семінар, а також невдалий виступ на занятті, потрібно упродовж тижня відпрацювати шляхом реферативних повідомлень, підготовкою блок-схем та усної відповіді на всі питання теми пропущеного заняття. Заборгованості з семінарських занять, незважаючи на їхню кількість, є причиною недопущення студента до написання підсумкових модулів та в подальшому до складання іспиту.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Модуль 1. МЕТОДОЛОГІЯ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Практичне заняття 1.1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

План

1. Поняття, ознаки та класифікація юридичної науки. Правознавство як наука.
2. Предмет і об'єкт теорії держави і права, його особливості.
3. Функції теорії держави і права, характеристика їх.
4. Роль і місце теорії держави і права в системі юридичних та суспільних наук.

Методичні рекомендації

Студенти повинні знати і розуміти особливості об'єкта і предмета пізнання, структуру правознавства, специфіку правової науки як феномену загальнолюдської культури та систему юридичних наук, які досліджують систему права України і її окремі аспекти.

При підготовці до першого питання, слід звернути увагу на ті істотні риси, що характеризують юридичну науку як окрему, самостійну суспільну науку. Розгляд системи юридичної науки має супроводжуватися визначенням критеріїв та відповідним поясненням класифікації і характеристикою особливостей блоків юридичної науки. Виділення ознак юридичної науки та їхню характеристику, потрібно здійснювати в такому порядку: як суспільної науки; науки, яка містить властивості точних наук; науки, яка містить властивості науки про мислення тощо.

Розкриваючи друге питання, студенти повинні знати зміст предмета теорії держави і права та визначити об'єкт у взаємодії держави і права. Своєрідність теорії держави і права полягає в тому, що суть системи права вона бачить крізь призму її взаємодії з державою як найбільш визначальним, провідним елементом правової і політичної сис-

теми. Таким чином, зміст предмета теорії держави і права становить взаємодія права і держави, яка, своєю чергою, визначає як суть правової системи, так і своєрідність самої національної системи права.

Аналіз функцій теорії держави і права повинен бути спрямований на з'ясування суті таких із них, як пізнавальна, прогностична, системотворча, комунікативна, евристична, методологічна, практично-прикладна, ідеологічна. Розкриваючи пізнавальну функцію, важливо пояснити суть онтологічного і гносеологічного прийомів, які використовуються під час дослідження державно-правових явищ; характеризуючи ідеологічну функцію, слід висвітлити ідеї гуманності, демократичності прогресивного розвитку держави і права, які впливають на правову свідомість громадян; вивчаючи евристичну функцію, важливо зрозуміти основні закономірності державно-правового життя та знаходження тенденцій розвитку їх на сучасному стані.

Слід звернути увагу на те, що теорія держави і права є загально-теоретичною наукою, оскільки вона виявляє і пояснює загальні та основні закономірності розвитку держави і права. Аналіз питання про роль і місце теорії держави і права в системі юридичних та суспільних наук має бути спрямований на розмежування їх за предметом дослідження та розкриття змісту тих рис, що найбільше відрізняють теорію держави і права від інших юридичних наук. Важливо показати, як у процесі взаємодії здійснюється збагачення їхніх понятійних апаратів, установлюються тенденції розвитку і їхні прогнози, здійснюється аналіз явищ сучасності, напрацьовуються конкретні, раціональні, практичні висновки і рекомендації.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте ознаки юридичної науки.
2. Дайте визначення поняття та структури правознавства.
3. Проаналізуйте проблеми визначення суті предмета теорії держави і права.
4. Схарактеризуйте особливості функцій теорії держави і права.
5. Проаналізуйте співвідношення філософії і теорії держави і права.
6. Схарактеризуйте співвідношення економіки і теорії держави і права.
7. Проаналізуйте співвідношення соціології та політології з теорією держави і права.
8. Поясніть роль теорії держави і права для підготовки юриста в сучасних умовах.

Завдання: оформіть схематично систему юридичної науки, складіть схему функцій теорії держави і права.

Література: [31]; [42]; [44]; [51].

Практичне заняття 1.2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДІВ ТА ПРИНЦИПІВ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

План

1. Поняття і значення методології.
2. Принципи наукового пізнання.
3. Структура методології теорії держави і права.
4. Загальна характеристика методів наукового пізнання.

Методичні рекомендації

Студенти повинні знати та розуміти, що кожна наука досліджує свій предмет шляхом застосування у процесі його пізнання певних прийомів і способів, а конкретні прийоми і способи наукового дослідження називаються методами науки: сукупність усіх методів будь-якої науки становить її методологію. Поняття методології розкривається в трьох її значеннях: вчення про структуру, методи і засоби пізнання; сукупність методів пізнання і систему, що складається з: сукупності методів дослідження, комплексу засобів наукового пізнання, набору окремих методик наукового аналізу. Водночас, під час вивчення методології теорії держави і права, слід звернути увагу на сукупність методів, засобів і методик наукового дослідження правової системи суспільства. Доцільно запам'ятати, що метод виконує роль засобу досягнення певної мети, розв'язання конкретного завдання та обґрунтування системи наукового знання.

Слід звернути увагу на те, що принципи наукового пізнання є вихідними оцінювальними настановами для використання методологічного інструментарію та адаптації до сфери застосування їх, тобто сама методологія базується на певних принципах дослідження державно-правової дійсності. Доцільно запам'ятати, що принципи один від одного відрізняються значущістю, імперативністю та універсальним характером; водночас вони характеризуються властивістю абстрактного відображення закономірностей соціального буття. Безпосередньо для теорії держави і права важливий не окремий принцип чи спосіб дослідження держави і права, а система їх. Проблема полягає в тому, що майже кожен дослідник-науковець має власні прийоми використання методологічного інструментарію, власні погляди на ті чи інші проблеми і засоби розв'язання їх,

але повинні існувати загальноприйняті принципи в певній системі їхнього застосування і адаптації до сфери застосування їх.

Щодо структури методології теорії держави і права, то увага студентів має бути звернена на її внутрішню будову, яка охоплює такі складові елементи як: філософські підходи (емпіричний і раціональний); методологічні принципи; логічні прийоми та методи юридичного пізнання. Тобто до складу методології традиційно належать: загальні методи, конкретні методи та спеціальні методи наукового пізнання.

Студентам слід звернути увагу на те, що метод наукового пізнання становить собою сукупність принципів, прийомів і способів дослідження об'єкта науки. Принцип пізнання є ідейною основою методу, найбільш загальним підходом дослідження об'єкта пізнання; прийом пізнання — це конкретні підходи щодо встановлення предмета пізнання та його дослідження; а спосіб пізнання — це складова методу, яка визначає послідовність застосування основних прийомів пізнання. Щодо загальної характеристики методів дослідження, то слід звернути увагу на їхні особливості, критерії розмежування та визначення ціннісних чинників науковості.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте методологію дослідження державно-правових явищ.
2. Дайте характеристику принципів наукового пізнання.
3. Назвіть основні прийоми пізнання.
4. Проаналізуйте особливості способів пізнання як складової методу.

Завдання: схематично розкрийте методологію дослідження державно-правових явищ, принципів наукового пізнання та способів пізнання як складової методу.

Література: [19]; [24]; [32]; [33]; [41]; [42]; [45].

Практичне заняття 1.3

КЛАСИФІКАЦІЯ МЕТОДІВ ВИВЧЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

План

1. Методи пізнання державно-правових явищ.
2. Загальнонаукові методи теорії держави і права.
3. Спеціальні і додаткові методи.
4. Конкретно-наукові методи теорії держави і права.

Методичні рекомендації

Насамперед потрібно визначити змістову характеристику методів теорії держави і права, особливості практичного їх застосування та дотримання їхньої юридичної предметності. Прикладом можуть бути загальнонаукові методи пізнання державно-правових явищ, де юридична предметність вимагає юридично-наукового аналізу, дослідження тільки тих відносин і фактів, які мають юридичне значення, та наявності дійсного зв'язку з юридичною практикою. Особливої уваги потребують метод діалектики як найбільш широкий, загальний підхід до вивчення державно-правових явищ та спеціально-юридичний метод як логічний, історичний, порівняльний, системно-структурний та соціологічний. Важливо показати своєрідність кожного з них та продемонструвати результати наукових досліджень, які можуть бути одержані при застосуванні їх. Доцільно запам'ятати, що кожен із методів має свої основні принципи пізнання, прийоми та способи пізнання. Наприклад, із системи загальнонаукових методів виділимо формально-логічний метод, де принципами пізнання є лаконічність, простота та однозначність; прийомами пізнання є аналіз, синтез, порівняння та узагальнення; способами пізнання є дедуктивний умовивід, індуктивний умовивід та умовивід за аналогією.

Розглядаючи спеціальні й додаткові методи теорії держави і права, студент має звернути увагу на способи пізнання, які розробляються в межах окремих наук, а потім використовуються для вивчення державно-правових явищ. Наприклад, соціологічний метод використовується при застосуванні правозастосовчої практики за допомогою таких соціальних прийомів, як анкетування, опитування населення, проведення соціально-правових експериментів тощо.

Слід звернути увагу на те, що конкретно-наукові методи теорії держави і права як способи пізнання вироблені загальною теорією права, і до них можна віднести: формально-юридичний, порівняльно-правовий та метод тлумачення. В цілому студенти повинні знати, що застосування методів є практичною необхідністю для здійснення повноцінного, всебічного дослідження державно-правових явищ. Метод виступає як прийом теоретичного дослідження або практичного здійснення будь-чого; він впливає із знання закономірностей розвитку об'єктивної дійсності і досліджуваного предмета, явища чи процесу.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте методологію теорії держави і права.
2. Розкажіть про класифікацію методів науки теорії держави і права.
3. Дайте загальну характеристику функціонального методу.
4. Дайте загальну характеристику кібернетичного методу.
5. Дайте загальну характеристику історичного методу.

Завдання: скласти схему загальних методів наукового пізнання та методів науки теорії та історії держави і права.

Література: [1]; [24]; [44]; [47]; [50]; [51].

Практичне заняття 1.4

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ, ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЇХ

План

1. Основні визначення поняття держави, загальна характеристика їх.
2. Основні теорії походження держави.
3. Особливості виникнення держави в різних народів світу.
4. Поняття типології та типів держави.
5. Характеристика ознак держави.

Методичні рекомендації

Студенти повинні знати, що термін «держава» може мати кілька значень, наприклад, як визначений спосіб організації суспільства, основний елемент політичної системи, порядок створення публічної влади; також держава може бути представлена як юридична особа, як суб'єкт міжнародного публічного права та як «живий біологічний організм». На сьогодні у політико-правовій літературі можна віднайти розмаїття понять держави, що свідчить про складність держави як соціального явища, неоднозначність розуміння держави та закономірностей виникнення, розвитку, функціонування і власного призначення держави в суспільстві. Доцільно студентам звернути увагу на методологічні основи виявлення суті держави як соціального явища, що характеризується внутрішньою організацією політичних відносин, в основі яких лежать владні мотиви; як територіальної організації великої суспільної групи, як сукупності суспільних відносин.

Слід звернути увагу на питання про теорії походження держави як таке, що є дискусійним, проте юридична наука розробила досить широке коло теорій, що по-різному пояснюють її походження. Плюралізм думок у цьому напрямку зумовлений багатьма причинами, такими як: наявність різних історичних епох, залежність від філософських ідей певного часу та ідеологічних замовлень тодішнього суспільства, його домінуючих груп, нових поглядів на процес походження держави. Студенти повинні знати, що існують основні теорії виникнення держави: теологічна, патріархальна, договірною, психологічна, теорія насильства, класова; та сучасні, до яких належать: органічна, космічна, теорія «держави загального благоденства», теорія еліт, теорія правової держави, теорія національної держави. Досліджуючи дане питання, потрібно звернути увагу на позитивні та негативні сторони різних теорій і представників їх. Студенти можуть дослідити на прикладі Королівства Швеції «державу загального благоденства» як модель, де є весь комплекс соціально-економічних і політичних реалій країни: високий рівень життя, масштабність соціальної політики тощо.

Щодо особливостей виникнення держави в різних народів світу, доцільно з'ясувати стадії переходу до держави різних первісних суспільств. У теорії держави розрізняють два основних шляхи виникнення держави: європейський (Афіни, Рим) східно-азіатський (Єгипет, Вавилон, Китай, Індія). Слід звернути увагу на те, що в науці є різні критерії класифікації держави, відповідно до історичних типів: за методами здійснення влади, рівнем розвитку суспільства, за відношенням до релігії та географічним розташуванням. Водночас, студенти мають звернути увагу на основні причини зміни типів держави: зміна соціально-класової структури суспільства, встановлення нового співвідношення соціальних груп, зміна панівної верстви суспільства, зміна соціальної суті держави внаслідок переходу державної влади до представників іншої групи чи класу.

Держава як соціальний інститут має низку характерних рис, які відрізняють її від інших суспільних явищ, тобто певні ознаки, з-поміж яких основними є: наявність території, суверенітету, особливого апарату управління — публічної влади, системи законодавства, грошової та податкової системи, офіційних символів та атрибутів. Аналізуючи ознаки держави, студенти повинні розкрити суть і зміст їх, виокремлюючи характерні риси основних складових.

Питання для самоконтролю

1. Дайте традиційні визначення держави, сучасне розуміння держави.
2. Визначте функції держави. Схарактеризуйте форми та методи здійснення функцій держави.
3. Назвіть ознаки держави, які відрізняють її від публічної влади первіснообщинного ладу.
4. Схарактеризуйте основні шляхи первісного виникнення держав.
5. Розкажіть про публічну владу в первісному суспільстві.
6. Схарактеризуйте закономірності та випадковості походження держави.
7. Розкрийте особливості первісного виникнення держав східного, азійського типу.
8. Розкажіть про позитивні та негативні риси основних теорій походження держави.
9. Розкрийте особливості переходу від одного типу держави до іншого.
10. Схарактеризуйте форми виникнення держави: афінську, римська, германську.

Завдання: схематично оформіть теорії походження держави та типи держави.

Література: [32]; [33]; [37]; [38]; [39]; [42]; [45]; [51].

Практичне заняття 1.5

СОЦІАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ДЕРЖАВИ

План

1. Соціальна держава: поняття, ознаки, призначення.
2. Поняття соціального партнерства, соціальної злагоди і соціального захисту.
3. Роль особистості у формуванні соціальної держави.
4. Державна політика соціального компромісу, його суть та цінність.

Методичні рекомендації

Соціальна держава передбачає пріоритет принципу соціальної справедливості і зобов'язує державу дбати про соціальну безпеку особистості, що гарантується посиленням інститутів представницької демократії, встановленням системи цивільного контролю за державою. Ефективний механізм соціального забезпечення та соціального захисту в державі покликаний забезпечити гарантований рівень життя соціально незахищеним прошаркам населення.

Слід звернути увагу на те, що соціальне партнерство, соціальна згода і соціальний захист сприяють збалансованому розвитку суспільних відносин, відповідають достатньому рівню забезпеченості незахищених верств населення та захисту прав громадянина. Метою держави є досягнення більшої соціальної рівності та більшої соціальної справедливості через механізм здійснення державної функції, перерозподілу національного доходу відповідно до пріоритетів суспільних потреб. Роль особистості у формуванні соціальної держави розкривається крізь призму таких понять: освіта, культура, рівень життя, правова культура, правосвідомість.

Студенти повинні звернути увагу на ті суспільні зміни, що пов'язані з появою права на державні соціальні пільги, які виникли в процесі суспільних трансформацій: загострення соціальних потреб через прискорення зростання кількості населення, швидке розростання міст, індустріалізація, політизація соціальних проблем тощо. Держава нині в процесі створення не лише інститутів соціального захисту, а й соціальних служб, які надають соціальні послуги населенню, так звані групи взаємодопомоги. Соціальна держава, завдання якої полягає у створенні умов існування гідних людини, не тільки не заперечує, а й сприяє підтримці та розвитку добровільних об'єднань, груп допомоги тим, хто її потребує. Існування добровільних благодійних організацій, груп підтримки дає змогу зменшити державні витрати на соціальні потреби. Адресною соціальною допомогою керують відділи соціального обслуговування при місцевих органах влади. З вище наведених позицій можна зрозуміти, в чому полягає державна політика соціального компромісу.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть історію ідеї про соціальну державу.
2. Дайте визначення поняття соціальної держави та її ознаки.
3. Схарактеризуйте соціальну владу та її види.
4. Розкажіть про правовий статус соціальної держави.
5. Схарактеризуйте соціальну правову державу, її ознаки.
6. Схарактеризуйте систему соціальної допомоги і державного страхування.
7. Розкрийте механізм соціального захисту.
8. Розкрийте поняття соціального компромісу, соціальної злагоди.

Завдання: схематично розкрийте правовий статус соціальної держави в Україні.

Література: [1]; [2]; [25–30]; [38]; [42]; [45]; [51].

Практичне заняття 1.6

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

План

1. Державна влада: поняття, особливості її функціонування.
2. Основні ознаки державної влади, які відрізняють її від влади інших організацій.
3. Співвідношення політичної і державної влади.

Методичні рекомендації

Насамперед слід з'ясувати такі поняття: влада, державна влада, політична влада; розкрити єдність та відмінність між політичною і державною владою, державною владою і державою. Під час підготовки до першого питання, потрібно сформулювати загальне поняття влади і, на цій основі, державної влади, яка є державною монополією. Також слід засвоїти те, що державна влада як певний вид владовідносин має як загальні, так і специфічні ознаки, які характеризують її як організацію управління спільними справами всього суспільства. Слід також схарактеризувати державну владу як центральну ланку політичної системи суспільства і сформулювати її визначення. Доцільно проаналізувати такі ознаки державної влади як: легітимність, універсальність, верховенство, суверенність, легалізованість, публічність, інституціональність.

Для розкриття третього питання потрібно з'ясувати відмінності політичної влади від державної. Слід звернути увагу на характеристику співвідношень: усяка державна влада має політичний характер, але не всяка політична влада є державною; політична влада не вичерпується державною владою і здійснюється в межах влади політичних партій, громадських організацій (національних та міжнародних); політична влада, на відміну від державної, неспроможна надавати інтересу влади загальнообов'язкового характеру; політична і державна влада мають різні механізми свого здійснення.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте загальне поняття влади.
2. Дайте визначення державної влади як суті держави.
3. Назвіть загальні та специфічні ознаки державної влади, схарактеризуйте їх.

4. Схарактеризуйте політичну владу: поняття, риси та відмінність від інших видів суспільної влади.
5. Розкрийте співвідношення державної влади і політичної влади.

Завдання: розкрийте блок-схемою структуру державної влади в Україні.

Література: [1–5]; [9]; [12–17]; [20]; [23]; [33]; [42]; [45]; [51].

Практичне заняття 1.7

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ФОРМИ ДЕРЖАВИ

План

1. Поняття форми держави та її структурні елементи.
2. Особливості республіканської та монархічної форми правління.
3. Основні особливості унітарної держави.
4. Характерні риси складних держав.
5. Особливості державного (політичного) режиму.

Методичні рекомендації

Передусім потрібно засвоїти основні риси та особливості, що охоплюються поняттям форми держави. Потрібно схарактеризувати структуру та складові частини форми держави, а також обсяг і зміст їхніх дефініцій. Слід знайти фактори, що впливають саме на формування держави, та з'ясувати причини різноманітності її форм.

Розглядаючи друге питання, потрібно визначити поняття і види форм правління (монархія, республіка), особливості одноособових, спадкових та колегіальних виборчих форм правління, а також показати, як створюються вищі органи держави і яка їхня структура; які принципи є основою відносин між вищими та іншими державними органами; як будуються відносини між вищою державною владою і населенням країни.

Слід звернути увагу на те, які фактори зумовлюють різноманітність форм державного устрою, що є властивим для кожного з видів устрою з автономними утвореннями чи без них щодо простих держав та державних утворень складних держав. Потрібно показати, з яких частин складається внутрішня структура держави; який правовий стан цих частин і які відносини органів їх; як будуються відносини між центральними та місцевими державними органами; в якій державній формі визначаються інтереси кожної нації на те-

риторії даної держави. При цьому слід схарактеризувати такі основні групи форм державного устрою, як унітарні, федеративні та конфедеративні, виділивши їхні специфічні ознаки та особливості; розкрити конституційні принципи державного устрою в Україні, посилаючись на відповідні положення Конституції 1996 р.

Вивчення п'ятого питання пов'язане зі з'ясуванням відмінностей між поняттями політичного та державного режимів. Слід назвати ознаки різних політичних режимів, указавши їхні відмінності та характерні особливості як системи методів здійснення державної влади, яка зумовлюється реальним правопорядком, встановленим у суспільстві.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте поняття форми держави та її структури.
2. Поясніть особливості форми правління в Україні за Конституцією 1996 р.
3. Назвіть фактори, що зумовлюють різноманітність форм держави.
4. Схарактеризуйте форму правління держави, її різновиди.
5. Здійсніть класифікацію форм державного устрою, схарактеризуйте їх.
6. Зробіть порівняльну характеристику різновидів державних (політичних) режимів.

Завдання: оформіть схематично форму правління в Україні.

Література: [1]; [32]; [39]; [40]; [45]; [47]; [51].

Практичне заняття 1.8

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ФОРМИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ В УКРАЇНІ

План

1. Форма Української держави в конституційних актах.
2. Стан розвитку та конституційні принципи державного устрою в Україні.
3. Перспективи розвитку державного устрою в Україні.

Методичні рекомендації

Під час підготовки першого питання потрібно проаналізувати конституційні акти, в яких простежується динаміка зміни щодо республіканської форми правління в Україні: Акт проголошення не-

залежності України від 24.08.1991 р.; Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом; поправки до Конституції України 1996 р. від 08.12.2004 р. Студентам слід звернути увагу на те, що після проголошення державного суверенітету 16.07.1990 р. республіка в Україні зазнала еволюції: парламентська республіка 1990-1991 рр. до народного референдуму, яким був схвалений Акт проголошення незалежності України; парламентсько-президентська республіка 1991-1995 рр. до Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом; президентсько-парламентська республіка 1995-2005 рр., яка була офіційно визначена Президентом України під час подання проекту Конституції на розгляд ВРУ; парламентсько-президентська республіка з 2005 року. До основних конституційних принципів державного устрою можна віднести такі як: національний, політичний, економічний. Важливо приділити увагу політичному принципу, оскільки ним передбачено встановлення адміністративно-територіального поділу країни для наближення органів влади й управління до населення, створення ефектively системи місцевого самоуправління.

Слід звернути увагу на те, що Україна — унітарна конституційно-децентралізована держава, у складі якої знаходиться адміністративно-територіальна автономія — Республіка Крим. Унітарний характер України означає, що вона цілком і винятково суверенна лише як одне ціле. У перспективі унітарний державний устрій може набути регіонального характеру; Україна може стати регіоналістською державою, тобто складною унітарною державою, що має у складі автономії. Федерація як форма державного устрою для України нецільована.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте особливості форми державного устрою в Україні за Конституцією 1996 р.
2. Схарактеризуйте поняття унітарної держави та її виду.
3. Дайте характеристику конституційних принципів.

Завдання: зробіть блок-схему форми державного устрою в Україні.

Література: [1-3]; [7-9]; [11]; [15]; [20]; [28]; [30]; [36]; [39]; [42]; [50].

Модуль 2. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

Практичне заняття 2.1

ПОНЯТТЯ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ

План

1. Поняття механізму держави: різні точки зору вітчизняних вчених.
2. Апарат держави — складова механізму держави.
3. Державна служба та її види. Поняття державного службовця і посадової особи.
4. Загальна характеристика трьох гілок влади.

Методичні рекомендації

Насамперед потрібно сформулювати визначення понять механізму держави та апарату держави, показати взаємозв'язок між ними на основі різних точок зору вітчизняних вчених. Слід звернути увагу на те, що поняття механізму держави є більш широким; потрібно підкреслити, що державний апарат відокремлюється від механізму держави на основі належних державним органам державно-владних повноважень і тому виступає матеріальним носієм державної влади, уособлює державу як орган управління суспільством.

Висвітлюючи друге питання, доцільно державний апарат розглядати як складну ієрархічну систему, яка охоплює різні за своєю характеристикою державні органи. Їх слід класифікувати за соціальною природою, способом утворення, напрямом державної діяльності, складом. Апарат держави — відділена від суспільства, спеціально створена і юридично оформлена система органів держави та підрозділів їх, які мають свої специфічні ознаки: використовують легалізований державний примус, складається з юридично оформлених державних органів, є носієм державно-владних повноважень. Водночас, студенти повинні звернути увагу на принципи організації і діяльності державного апарату, які є вихідними положеннями діяльності апарату управління та апарату примусу, що наділені владними повноваженнями. Доцільно звернути увагу на принцип «поділу влади» в організації і діяльності державного механізму, де юридичне вираження єдності і гармонійності влади полягає в тому, що органи державної влади сукупно мають компетенцію, необхідну для здійснення функцій і виконання завдань держави.

При визначенні поняття державної служби, треба з'ясувати риси основних її видів: служби у державних органах, в державних установах та на підприємствах, політичної та патронажної державної служби; цивільної і військової служби. Потрібно дати визначення державного службовця, вказати його особливі риси порівняно з іншими категоріями працівників, а також посадової особи як різновиду державних службовців, розкрити співвідношення між ними. Нарешті треба пояснити, чому поділ державної влади за умов формування засад демократичної правової державності вважається фундаментальним принципом організації державного апарату. Слід дати загальну характеристику законодавчої, виконавчої та судової влади. Увага студента має бути звернена на систему «стримувань і противаг» як умову реалізації принципу поділу влади.

Питання для самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику механізму.
2. Дайте загальну характеристику апарату держави.
3. Визначте особливості апарату управління, його структуру.
4. Схарактеризуйте апарат примусу, як систему органів держави.
5. Розкрийте поняття: державна служба, державний службовець, посада, посадова особа.
6. Схарактеризуйте систему «стримувань і противаг», умови її реалізації.
7. Вкажіть суб'єкти системи «стримувань і противаг».
8. Вкажіть інститути системи «стримувань і противаг».

Завдання: оформіть схематично апарат держави, розкриваючи органи, що наділені владними повноваженнями (органи управління та примусу), і ті, що їх не мають (підприємства, установи, організації).

Література: [1]; [4]; [5]; [9]; [13–17]; [21]; [23]; [25]; [34]; [41]; [46]; [51].

Практичне заняття 2.2

АПАРАТ ДЕРЖАВИ. ОРГАН ДЕРЖАВИ. ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ

План

1. Поняття апарату держави, його ознаки.
2. Принципи організації і діяльності державного апарату.
3. Поняття, види та характеристика державних органів.
4. Державні підприємства і установи в механізмі держави.
5. Поняття і види інститутів держави.

Методичні рекомендації

Доцільно звернути увагу на те, що апарат держави потрібно розглядати в широкому та вузькому значенні. Водночас, потрібно звернути увагу на сфери відносин державного апарату, якими є: управлінські, владно-субординаційні відносини та відносини з надання «адміністративних» послуг фізичним і юридичним особам. Слід звернути увагу на широкий загальний принцип організації і діяльності державного апарату, таких як: законність, ієрархічність, подання виборності і призначуваності, поєднання колегіальності і єдиноначальності, гласність, професійна компетентність.

Студенти повинні знати критерії, за якими класифікуються органи державної влади. Розкриваючи ознаки органу держави, слід звернути увагу на організаційну структуру і територіальний масштаб діяльності, систему службової підзвітності, взаємодію з іншими органами в процесі реалізації своїх повноважень, керуючись принципом «дозволено все, що не заборонено законом»; наявність державно-владних повноважень, що дозволяють державному органу виконувати юридично обов'язкові дії.

Доцільно запам'ятати, що державні підприємства і установи в механізмі держави не наділені владними повноваженнями. Вони здебільшого надають послуги чи здійснюють господарську функцію, виконуючи галузеві завдання загальнодержавного значення. Студентам потрібно знати та розуміти поняття: державне підприємство, державна установа, державна організація. Слід звернути увагу на суттєві відмінності між державними установами й підприємствами та державними органами.

Висвітлюючи питання інституту держави, потрібно зауважити на тому, що останній є відносно відособленою частиною державної структури, яка володіє певною автономією. Інститут держави доцільно розглядати через його види за визначеними критеріями: структурно-функціональним принципом, ступенем складності, пріоритетністю та за принципом «розподілу влади».

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте апарат держави, особливості його частин.
2. Назвіть принципи організації і діяльності державного апарату.
3. Схарактеризуйте сфери відносин державного апарату.
4. Назвіть поняття, види державних органів, схарактеризуйте їх.
5. Розкажіть про державні органи і органи місцевого самоврядування.

Завдання: складіть блок-схему державних органів України.

Література: [2]; [3]; [9–13]; [15–17]; [34]; [35]; [40]; [51].

Практичне заняття 2.3

ДЕМОКРАТІЯ ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

План

1. Поняття демократії як форми прояву народовладдя.
2. Принципи і функції демократії.
3. Основні концепції демократії, характеристика їх.
4. Сучасне українське суспільство, проблеми реалізації принципів та форм демократії.

Методичні рекомендації

Насамперед потрібно розуміти, що термін демократія використовується в кількох значеннях, а саме — для позначення форми державного правління, певної форми політичного режиму, принципу організації та діяльності державних і громадських органів, стилю керівництва з використанням колегіальності та громадської думки і контролю. Є таке поняття, як конституційна демократія, де суверенітет народу здійснюється тільки в межах встановлених Конституцією. Карл Ясперс стверджує, що немає остаточної стадії демократії і політичної свободи, при якій усі були задоволені, тобто розвиток демократії є природним процесом. Студентам слід звернути увагу на соціальну цінність демократії, яку бажано проілюструвати з точки зору впливу на вільний розвиток економічних, політичних і соціальних відносин. Доцільно проаналізувати основні форми народовладдя як: безпосередню демократію, так і представницьку демократію. Щодо принципів та функцій демократії, то їх потрібно розглядати беручи за основу правовий статус особи в суспільстві. Демократія як певний правовий режим базується на таких принципах: об'єктивна політична свобода, рівноправність громадян, виборність органів держави, поділ влади, пріоритет виявлення більшості з умовою забезпечення прав меншості, наявність ідеологічного та політичного плюралізму. Далі потрібно дати визначення функцій демократії, розкриваючи шляхи впливу їх на суспільні відносини. Студенти мають знати, що демократія не статичний, а динамічний стан суспільства і її функції в різні історичні періоди змінювалися, збагачувалися та поглиблювалися. Правова наука визначає організаційно-політичну, регулятивно-

компромісну, суспільно-стимулюючу, установчу, контрольну та охоронну функції.

Особливу увагу потрібно приділити такій концепції демократії, як ліберальна демократія, де найкраще поєднуються принципи свободи, індивідуальної рівності всіх громадян перед законом, пріоритетності прав людини, злагоди і громадянського консенсусу. Увага студентів має бути зосереджена на проблемах реалізації форм та принципів демократії безпосередньо в Україні, враховуючи рівень економіки в країні, політичну і правову обізнаність населення, рівень правопорядку і законності в суспільстві та загальну духовність особи.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення демократії як загальнолюдської цінності.
2. Назвіть поняття та основні принципи демократії.
3. Схарактеризуйте типологію основних форм народовладдя.
4. Схарактеризуйте безпосередню (пряму) демократію.
5. Схарактеризуйте представницьку демократію
6. Розкажіть про інститути демократії.

Завдання: розкрийте схематично типологію основних форм народовладдя.

Література: [1-11]; [22]; [25]; [28]; [30]; [35]; [39]; [42]; [47].

Практичне заняття 2.4

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ, ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЇХ

План

1. Концепція прав людини (історіографія).
2. Поняття та особливості прав людини і громадянина.
3. Класифікація прав людини за критеріями.
4. Роль та значення гарантій прав і свобод людини і громадянина в Україні.

Методичні рекомендації

Розкриваючи перше питання, потрібно вказати на динамічний процес історії ідеї про права людини. Доцільно звернути увагу на те, що активність у розвитку ідеї про права людини припадає на

епоху Відродження й Просвітництва; водночас маємо зауважити те, що кожна епоха зробила свій внесок у розвиток ідеї про права людини, вирішуючи цю проблему залежно від історичних обставин свого буття. Правознавча наука визначила в результаті наукової систематизації прав людини теорію трьох поколінь прав людини, яку потрібно докладно розглянути і визначити особливі риси, фактори, що впливали на їхнє виникнення. Слід звернути увагу на те, що перше покоління прав людини є основою індивідуальної свободи і кваліфікується як система негативних прав, що зобов'язують державу утримуватися від втручання у сфери, врегульовані цими правами. Щодо другого покоління, то його називають системою позитивних прав, які не можуть реалізуватися без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, спрямованих на забезпечення їх. Розглядаючи питання поняття прав людини, потрібно зауважити, що основні права людини — це правові можливості (міра свободи) особи, здатні забезпечити її розвиток у конкретно-історичних умовах, що закріплені як міжнародні стандарти, загальні і рівні для всіх людей і гарантовані законами держави як невідчужувані. Доцільно звернути увагу на те, що права людини і права громадянина тісно взаємозалежні, проте не є тотожними поняттями. Громадянин — людина, що законом визнається юридично приналежною даній державі, здійснення прав людини визначається переважно забезпеченістю з боку держави (апатриди, біженці); громадяни перебувають під захистом законів держави проживання і міжнародного права.

Розглядаючи питання щодо класифікації прав людини, потрібно враховувати відомі критерії та сучасну типологію прав і свобод людини. Доцільно запам'ятати деякі із запропонованих критеріїв: за суб'єктним складом здійснення їх, за їхньою значимістю, за сферою реалізації їх у суспільному житті. Водночас потрібно розкрити систему обов'язків людини і громадянина, деталізуючи їхній зміст. Студенти повинні знати та розуміти систему гарантій прав, свобод і обов'язків людини і громадянина в демократичній державі. Насамперед потрібно розуміти зміст визначення самих гарантій як системи економічних, соціальних, політичних, ідеологічних і юридичних умов, засобів і способів, що забезпечують фактичну реалізацію їх, охорону і надійний захист. Студент має знати, що без гарантій права, свободи та обов'язки людини і громадянина перетворюються на своєрідні «заяви про наміри», що не мають ніякої цінності ні для особи, ні для суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть співвідношення понять «людина», «особа», «громадянин».
2. Схарактеризуйте поняття, структуру і принципи правового статусу особи.
3. Схарактеризуйте права, свободи та обов'язки людини і громадянина.
4. Розкрийте суть гарантій, прав і свобод людини і громадянина.
5. Схарактеризуйте взаємозв'язок прав людини з інститутом громадянства.
6. Розкажіть про міжнародно-правові заходи та засоби захисту прав людини, нації.

Завдання: складіть блок-схему: основних прав людини; міжнародно-правових актів, які регулюють питання щодо надання, охорони та захисту прав людини; правового статусу особи в демократичному суспільстві.

Література: [1]; [2]; [6-8]; [11]; [18]; [21]; [22]; [25]; [31]; [43]; [45]; [51].

Практичне заняття 2.5

СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

План

1. Поняття, функції та ознаки політичної системи суспільства.
2. Призначення політичної структури держави, її зміст.
3. Загальна характеристика політичної системи суспільства.
4. Роль політичних партій у політичній системі суспільства.

Методичні рекомендації

Політичну систему потрібно розглядати як цілісний комплекс засобів політичного впливу на суспільні відносини. Перше питання передбачає формулювання таких понять: система, політична система; визначення двох підходів: соціологічного та правового. Розкриваючи ознаки політичної системи, потрібно вказати на взаємозв'язок групи елементів, утворення цими елементами певної цілісності, внутрішньої взаємодії між ними, стабільності та динамізму, здатності вступати у взаємодію з іншими системами. У визначенні політичних систем потрібно розрізняти два підходи. Соціологічний підхід розкривається через динамічний механізм політичної соціалізації, тобто через залучення громадян до участі в політичному житті. Правовий підхід, який становить собою сукупність державних та недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють відносини між громадянами, соціальними та етнічними групами, забезпечують стабільність су-

спільства, відповідний порядок у ньому. Щодо функцій політичної системи суспільства, то факторами, що впливають на їхнє виконання є: організація державної влади, вплив політичних утворень на прийняття рішень у державі, рівень економічної системи в суспільстві, екологічна безпека, демографічний фактор, історичні традиції, рівень загальної культури тощо.

Студентам слід звернути увагу на те, що політична система у своїй структурі має кілька підсистем: інституціональну, інформаційно-комунікативну та нормативно-регулятивну. Кожна з підсистем має свої принципи організації, свою внутрішню будову, яка і характеризує її як змістовну частину всієї політичної системи. Давши загальну характеристику політичної системи, бажано розкрити всі її елементи: суб'єктів політики, політичні норми і принципи, політичні відносини, політичну свідомість, політичну культуру та зв'язки між самими елементами. Доцільно звернути увагу на чинники, які впливають на політичну систему: внутрішню упорядкованість, політичну спрямованість діяльності, політичну культуру суб'єктів. Що ж до питання політичних партій, то потрібно визначити саме поняття партії, яка виступає як організована частина суспільства, члени якої об'єднуються з метою вибороти владу в державі та утримати її. Перша партія виникла в Західній Україні в 1895 р. (Револьюційна українська партія), паралельно утворився масовий Народний Рух. Партія виступає основною ланкою, що пов'язує державу з суспільством, змагається за владу з іншими партіями. Слід звернути увагу, що типи партій (конституційний, ліберально-демократичний, авторитарний) визначаються їхніми функціями, відносинами з іншими партіями, способами боротьби за владу та здійснення влади. Існують критерії класифікації партійної системи: за метою (консервативні, реформістські, соціал-демократичні), за місцем у політичній системі (правлячі, опозиційні), за структурою і методом діяльності (парламентські, автократичні). Студентам доцільно звернути увагу на теорію політичної модернізації, де розрізняється три основних типи (моделі) політичної системи: командна, змагальна, соціопримирлива.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття та структури політичної системи суспільства.
2. Поясніть суть політичної системи суспільства.
3. Схарактеризуйте державу як елемент політичної системи суспільства.
4. Дайте загальну характеристику інших суб'єктів політичної системи суспільства.

5. Схарактеризуйте типи політичних систем.
6. Схарактеризуйте форми впливу органів держави на об'єднання громадян та громадських об'єднань на державні органи.
7. Розкажіть про політичні партії, ознаки їх, види та функції.

Завдання: оформіть схематично структуру політичної організації суспільства.

Література: [2]; [5]; [9–11]; [20]; [23]; [30]; [39]; [41]; [45].

Практичне заняття 2.6

СУТНІСТЬ ТЕОРІЇ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

План

1. Концепція правової держави: історія виникнення та розвитку.
2. Поняття та основні ознаки правової держави.
3. Суть та значення принципу верховенства права у формуванні правової держави.
4. Проблеми та перспективи побудови правової держави в Україні.

Методичні рекомендації

Передусім потрібно з'ясувати питання, виникнення ідеї правової держави в історичному і політичному аспектах; схарактеризувати ознаки правової держави; розкрити принципи верховенства права; визначити перспективні моменти щодо побудови соціально правової держави в Україні. Студенти повинні знати історію виникнення правової держави, де, насамперед, потрібно висвітлити виникнення ідеї правової держави в історичному і політичних аспектах; звернути увагу на те, що багато положень про правову державу було розроблено античними філософами Аристотелем, Платоном, Сократом, Цицероном, Демокритом та іншими. Важливо показати, що ідея правової держави розвивалася й утверджувалася в боротьбі народів за свободу і рівність усіх людей, за невід'ємні права людини. Термін «правова держава» почав використовуватись у німецькій філософській та юридичній літературі на початку 19 ст., але самі ідеї, що відбивали суть та основні риси правової державності, мають давніше історичне коріння. Студенти мають звернути увагу на те, що в розвиток ідеї правової держави зробили свій внесок і українські вчені, філософи, юристи, котрі поділяли думку про права людини і правову державу (І. Вишенський, Г. Сковорода, М. Драгоманов, І. Франко, Б. Кістяківський).

Слід звернути увагу на те, що правова держава за своїм змістом розкривається, як та держава, яка має свій конституційно-правовий статус, який передбачає пріоритет принципу верховенства права і зобов'язує державу забезпечити непорушність прав та свобод людини і громадянина, які гарантуються взаємною відповідальністю держави і людини перед законом. Щодо ознак, які характеризують правову державу, то до них потрібно віднести такі: закріплення основних прав та свобод людини, верховенство права, взаємовідповідальність держави і особи, розподіл повноважень держави між її органами, високий рівень правової культури, юридична захищеність особи, незалежність судової влади тощо. Доцільно розкрити суть і зміст такого основоположного принципу правової держави, як верховенство права, який містить певні умови свого вираження: пріоритетність прав людини, відповідність закону праву, правову визначеність, обмеження державної влади правом. Потрібно відзначити, що основні теоретичні концепції про співвідношення держави і права виходять з пріоритету права, а найвищою соціальною цінністю в правовій державі є людина, охорона і захист її основних невід'ємних прав. Щодо проблем та перспектив побудови правової держави в Україні, то їх потрібно розглядати крізь призму запроваджених реформ у державі: економічних, соціально-культурних, освітянських та духовно-просвітницьких. Водночас потрібно показати, що шляхами формування правової держави в Україні є: вдосконалення чинного законодавства, підвищення якості юридичної практики, подолання правового нігілізму, підвищення рівня політичної та правової культури громадян.

Питання для самоконтролю

1. Розкажіть про шляхи формування правової держави в Україні.
2. Розкрийте відображення ідей конституційної правової держави в поточній конституційній законотворчості у 1990–1996 рр.
3. Розкажіть про реалізацію принципів правової держави в новій Конституції України.
4. Схарактеризуйте співвідношення понять «верховенство права» і «верховенство закону».
5. Розкрийте сутність і мета принципу поділу влади, його культурна цінність для формування та функціонування правової держави.

Завдання: зробіть блок-схему принципів правової держави; схематично відобразіть шляхи формування правової держави в Україні.

Література: [1–5]; [12]; [14]; [15]; [18]; [23]; [26]; [44]; [51].

Практичне заняття 2.7

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

План

1. Формування громадянського суспільства: поняття, етапи та напрями його функціонування в Україні.
2. Механізм реалізації принципів побудови громадянського суспільства в Україні.
3. Проблеми розвитку громадянського суспільства та шляхи подолання їх.
4. Співвідношення правової держави і громадянського суспільства, взаємодія їх.

Методичні рекомендації

Метою семінарського заняття є визначення поняття громадянського суспільства, етапів його формування, розкриття механізмів його функціонування та виявлення проблем взаємодії громадянського суспільства з державою, політичними організаціями та особою. Висвітлюючи перше питання, потрібно сформулювати визначення, розкрити структуру та основні етапи формування і напрями функціонування громадянського суспільства. Громадянське суспільство потрібно розглядати як систему взаємодії вільних і рівноправних громадян, їх об'єднань, що добровільно сформувалися і перебувають у відносинах конкуренції і солідарності поза безпосереднім втручанням держави. Щодо етапів становлення громадянського суспільства (за О. Ф. Скакун), то їх можна виділити три: процес визрівання передумов; формування громадянського суспільства в найбільш розвинених буржуазних країнах; розвиток постіндустріального суспільства. Студентам потрібно звернути увагу на достатньо складну структуру громадянського суспільства. Вона охоплює економічні сфери та інститути, організацію і діяльність об'єднань громадян, сферу освіти, культури, систему засобів інформації і безпосередньо саму особу. Метою створення і функціонування даного суспільства є задоволення матеріальних і духовних потреб людей шляхом їх самоорганізації, де суб'єкти громадянського суспільства юридично не залежать один від одного і взаємодіють як вільні і рівноправні партнери. Щодо механізму реалізації принципів побудови громадянського суспільства, то до них потрібно віднести такі:

пріоритетність прав, свобод людини і громадянина, законності, свободи вибору, принцип саморегулювання, економічний плюралізм, соціально-політичний плюралізм, незалежність засобів масової інформації тощо. Важливо проаналізувати ознаки громадянського суспільства, до яких потрібно віднести: громадянське суспільство не існує до держави і поза державою; складається із суб'єктів вільних і рівноправних громадян; має певну самостійність щодо держави; впливає на створення і функціонування державних органів у власних інтересах; розвивається і взаємодіє з державою в межах права.

При визначенні співвідношення держави і громадянського суспільства слід підкреслити і обґрунтувати пріоритет останнього. Водночас важливо розкрити основні напрями діяльності держави щодо сприяння розвитку громадянського суспільства, в тому числі: закріплення і розвиток його інститутів, стимулювання активності населення, проведення активної соціальної політики, ліквідація негативних соціальних явищ тощо. Також слід звернути увагу на три підходи до співвідношення громадянського суспільства і держави: держава і громадянське суспільство виступають, як соціальні системи, що збігаються; як різні соціальні системи, де первинною є держава, що контролює громадянське суспільство; як різні соціальні системи, держава виконує підлеглу роль щодо громадянського суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття: суспільство, громадянське суспільство, права держава.
2. Співвідношення громадянського суспільства і сучасної держави.
3. Держава і особа в громадянському суспільстві.
4. Правові основи співвідношення та взаємодії держави з недержавними утвореннями.
5. Роль держави у розвитку громадянського суспільства.

Завдання: схематично показати взаємозалежність правової держави і громадянського суспільства.

Література: [1]; [3–5]; [9]; [15]; [21]; [41]; [45]; [50].

Модуль 3. ТЕОРІЯ ПРАВА

Практичне заняття 3.1

ОСНОВНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРИРОДИ ПРАВА

План

1. Доктрина природного права.
2. Нормативістський підхід до праворозуміння.
3. Соціологічний підхід до розуміння права.
4. Психологічна концепція природи права.
5. Загальносоціальна та інструментальна цінність права.

Методичні рекомендації

Важливо зрозуміти, що всі концепції сформувались у відповідних соціально-культурних умовах і відображають певні актуальні для свого часу аспекти поняття права. Студенти мають знати, що плюралізм учень про природу і соціальне призначення права визначається такими причинами: складністю такого явища, як право; неоднорідністю соціальної структури суспільства, свідомості та відсутністю єдиної світоглядної основи.

Доктрина природного права (природно-правовий підхід) розкривається через властиві їй характеристики: оціночну категорію, де право має відповідати правовим цінностям і законодавець має орієнтуватися на ці вимоги: право і закон не отожднюються, робиться акцент на свободі, рівноправності людей, на захисті від свавілля, зокрема з боку влади. Слід звернути увагу на те, що нормативний підхід до визначення права (юридичний позитивізм) має свою культурну цінність. За «чистою теорією права», представником якої є Ганс Кельзен, «право має цінність, тому що є нормою». При такому підході відбувається отожднення права і закону. Водночас, нормативне праворозуміння орієнтує на такі властивості права, як формальна визначеність, точність та однозначність правового регулювання. Щодо соціологічного підходу до розуміння права, то вихідною формою буття права є правовідносини, тобто право виступає як порядок суспільних відносин, який проявляється в діях і поведінці людей. При такому підході правом визнається його функціонування, реалізація, його «дії» в житті уже створених і створюваних суспільних відносинах. Доцільно запам'ятати, що

психологічна теорія права розкривається через результат так званого імперативно-атрибутивного переживання. За даною теорією існує право позитивне і надпозитивне в психіці людини. Потрібно враховувати два взаємопов'язаних аспекти нраворозуміння: право в об'єктивному сенсі як система формально визначених норм, існуючих у вигляді окремого соціального інституту, і право в суб'єктивному сенсі як конкретна юридична можливість, що належить певному індивіду або організації. Студенти повинні знати та розуміти поняття цінності права. Важливо розрізняти інструментальну цінність права в розумінні його як засобу для впорядкування суспільних відносин, і загальносоціальну (власну) цінність права як гарантію гідного і безпечного життя людини в суспільстві; слід обґрунтувати взаємозалежність обох аспектів цінності права в процесі правового регулювання суспільних відносин.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте основні наукові концепції праворозуміння.
2. Розкажіть про позитивне право та права людини.
3. Схарактеризуйте право в об'єктивному та суб'єктивному сенсі.
4. Вкажіть на суттєві відмінності концепцій нраворозуміння.

Завдання: схематично вибудуйте позитивні риси концепцій і їхні недоліки.

Література: [2]; [6]; [19]; [24]; [36]; [38]; [39]; [43]; [48].

Практичне заняття 3.2

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРАВА З ДЕРЖАВОЮ, ПОЛІТИКОЮ, ЕКОНОМІКОЮ

План

1. Поняття відносної самостійності права.
2. Співвідношення права і закону.
3. Співвідношення права і держави.
4. Право і політика, взаємодія їх.
5. Право і економіка, взаємозв'язок їх.

Методичні рекомендації

З моменту виникнення права, на його формування та зміст впливають різні явища: організаційно-управлінські, демографічні, релігійні чинники, загальний рівень культури суспільства та багато

інших. Своєю чергою, право як складова частина соціально неоднорідного суспільства впливає на інші явища дійсності і має відносну самостійність суспільства, держави, економіки, звичаїв, моралі, корпоративних та інших соціальних норм. Відносна самостійність припускає наявність не менше двох компонентів, які знаходяться в причинній або функціональній взаємодії. Слід звернути увагу на те, що соціальна цінність права реалізується в соціальній цінності юридичних законів. Якщо закон суперечить конституції, він вважається не правовим і скасовується. Отже, студенти повинні розуміти, що право і закон — не одне й теж, проте було б неправильним протиставляти їх одне одному, вважати, що правові норми не можуть існувати без вираження їх у законі та інших санкціонованих державою правових формах, говорити про несумісність їх або про те, що право взагалі незалежне від держави. Основне своє вираження право одержує у формах: нормативно-правовий акт, правовий прецедент, нормативно-правовий договір та інших. Основною з цих форм є закон. Співвідношення права і закону полягає в такому: лише праву має надаватися законна сила, закон має бути завжди правовим, щоб бути обов'язковим, тобто «дух закону» і «буква закону» не повинні мати розбіжностей.

Розглядаючи питання щодо співвідношення права і держави, студенти мають звернути увагу на те, що тісний взаємозв'язок права і держави не виключає розходжень їх за структурою та способами функціонування. Наприклад, держава — основа політичної системи суспільства, право — основа правової системи суспільства; держава — сфера сущого, право — сфера належного і т. д. Зрозуміло, що право не може обійтися без підтримки держави, а держава має постійну потребу в праві, тому й не можливо їх пізнати в ізольованому один від одного вигляді або протиставляти одне одному. Проте ступінь присутності держави в праві, як і права в державі, може бути різним. У правовій державі право відіграє пріоритетну роль, захищаючи особу і суспільство від сваволі держави. Розгляд четвертого питання слід розпочати з визначення категорії «політика» з урахуванням широкого діапазону його значень. Далі потрібно простежити зміну характеру взаємодії права та політики в історії існування людства. Слід визначити та схарактеризувати основні напрями взаємодії політики і права з урахуванням своєрідності кожного з них.

Відповідаючи на п'яте питання, слід простежити механізм взаємодії правової та економічної систем, визначити залежність права

від економіки, з одного боку; та активний вплив права на економічні відносини, з іншого боку. Напрями впливу права на економіку характеризуються прискоренням чи гальмуванням розвитку економіки або забезпеченням її звичайного відтворення. Висловлені аргументи потрібно проілюструвати конкретними прикладами. Завершити відповідь слід визначенням ролі законодавства в умовах становлення ринкової економіки.

Питання для самоконтролю

1. Поясніть, яким чином на право і державу впливають менталітет народу, його культура, свідомість людини.
2. Скажіть, завдяки чому норми права одержують своє юридичне закріплення і забезпечення.
3. Поясніть, якими методами держава реалізує та охороняє вимоги права.
4. Схарактеризуйте економічну політику держави в сучасних умовах.

Завдання: схематично сформулюйте відмінні ознаки держави від права, та права від держави; в подальшому розкриваючи взаємодію і взаємозв'язок їх на сучасному етапі розвитку суспільства.

Література: [2]; [12]; [20]; [25]; [42]; [45]; [47]; [51].

Практичне заняття 3.3

ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛА (ФОРМИ) ПРАВА

План

1. Поняття джерел права.
2. Взаємозв'язок суті, змісту та форми права.
3. Характеристика юридичних джерел права.

Методичні рекомендації

Слід зрозуміти зміст поняття джерела (форми) права та їхні види, характеризуючи кожен із них, у подальшому розкриваючи питання взаємозв'язку суті, змісту і форми права. Студенти повинні знати і розуміти, що розгляд першого питання потрібно почати з короткого аналізу співвідношення суті, змісту і форми права. Поняття «форма права» існує для позначення зовнішніх способів вираження і закріплення правових норм, надання їм юридичного зна-

чення. Найбільш типовими формами права є: правовий звичай, нормативно-правовий акт, правові прецеденти, нормативно-правовий договір, правова доктрина, міжнародний правовий акт, релігійно-правова норма. Переважання тих чи інших форм права в державі залежить від національних особливостей і традицій, специфіки правової системи, рівня правової культури суспільства, відповідних правових механізмів, рівня правотворчості. Розглядаючи питання щодо особливостей різних джерел права, то потрібно звернути увагу на те, що правовий звичай є однією з перших історичних форм права, поширеної зараз у релігійно-традиційних правових системах. Сукупність правових звичаїв утворює звичаєве право. Студентам слід пам'ятати, що звичай стає правовим тоді, коли він отримує офіційне схвалення держави. Далі потрібно визначити поняття правового прецеденту (судового і адміністративного), який має домінуюче значення в країнах з англо-американською правовою системою. Судовий прецедент з'являється, коли є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин, або мають місце прогалини в законодавстві, а за судом визнається право офіційного формулювання юридичних норм. Використовуючи судову та господарську практику, слід порівняти судовий прецедент із постановами Верховного Суду України в конкретних справах і з постановами пленуму Верховного Суду України з роз'ясненнями. Доцільно розкрити властивості нормативно-правового акта як юридичного документа, в якому закріплено формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, що охороняється державою. Потрібно звернути увагу на суть, цінність та значення нормативного договору, який є ефективним засобом визначення прав і обов'язків суб'єктів громадянського суспільства, правил взаємовідносин між державами.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте поняття форми (джерела) права.
2. Схарактеризуйте форми права як систему права.
3. Розкажіть про класифікацію форм права.
4. Висвітліть особливості нормативно-правових актів як джерела права.

Завдання: зробіть схему форми (джерел) права з докладним викладом ознак, що характеризують їх.

Література: [1]; [24]; [39]; [40]; [42]; [44]; [47]; [50].

Практичне заняття 3.4

ПРЕДМЕТ І МЕТОД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ОСНОВА ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВА

План

1. Предмет і метод правового регулювання як основа формування і розвитку системи права.
2. Поняття та особливості предмета та метода правового регулювання.
3. Поділ права на дві підсистеми: публічну та приватну.
4. Матеріальне і процесуальне право як підсистеми права.

Методичні рекомендації

Поділ системи права на галузі ґрунтується на певних критеріях. Такими критеріями є предмет і метод правового регулювання. Кожна галузь права функціонує у своєму правовому режимі. Студентам потрібно звернути увагу на те, що зміст предмета розкривається через сукупність якісно однорідних суспільних відносин, які урегульовані правовими нормами. Саме предмет правового регулювання вказує, на яку групу суспільних відносин спрямований вплив норм права, зокрема їхня диспозиція. Наприклад, предмет адміністративного права — це управлінські відносини, які мають виконавчо-розпорядчий характер. Слід зазначити, що предмет правового регулювання однієї галузі відмежовується від іншої на підставі виявлення якісної однорідності складових його елементів: суб'єкта, об'єкта, змісту та юридичних фактів. Щодо методу правового регулювання, то це — сукупність способів, прийомів і засобів правового впливу на суспільні відносини, які закріплені в нормативно-правових актах і складаються з взаємозв'язків суб'єктів правовідносин (підлеглості або рівності), способів правового регулювання (дозвіл, заборона, стимулювання, зобов'язання), юридичних наслідків (заохочення, винагорода, стягнення, юридична відповідальність) тощо. Найширше застосування мають такі методи правового регулювання, як імперативний та диспозитивний. Предмет і метод правового регулювання є основними критеріями розмежування галузей права.

Доцільно знати студентам і розібратись у тому, що систему права умовно можна поділити на дві підсистеми: публічну та приватну, де публічне право представляє державний інтерес, тобто відносини між державними органами або між державою і приватними

особами (між нерівними суб'єктами); а приватне право — приватний інтерес, між рівними суб'єктами. Водночас студент має знати, що системність права виявляється не лише у взаємодії приватного і публічного права, але й через субординаційні особливості галузей, інститутів і норм права. З урахуванням цих особливостей застосовується поділ права на підсистеми: матеріальне і процесуальне. У нормах матеріального права закріплюються права і обов'язки суб'єктів правовідносин; правове становище державних органів, структура їх, компетенція; установлюються примусові заходи держави; визначаються діяння, що визнаються правопорушеннями і види відповідальності за їх вчинення тощо. Щодо норм процесуального права, то вони визначають процедуру реалізації норм матеріального права в різних формах правової діяльності.

Питання для самоконтролю

1. Предмет правового регулювання публічного та приватного права.
2. Характеристика імперативного методу регулювання.
3. Характеристика диспозитивного методу регулювання.
4. Основні ознаки публічного та приватного права.
5. Матеріальне і процесуальне право, його особливості.

Завдання: схематично розкрийте види галузей матеріального і процесуального права; публічного і приватного права.

Література: [2]; [24]; [38]; [41]; [43]; [51].

Практичне заняття 3.5

СПІВІДНОШЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВА І СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ

План

1. Характеристика структурних елементів системи права.
2. Класифікація галузей права, види їх.
3. Співвідношення системи права і системи законодавства.
4. Кодифікація як вид систематизації.

Методичні рекомендації

Насамперед, слід визначити поняття «система права» і «правова система», з'ясувати різницю між ними, пояснити, в якому співвід-

ношенні знаходяться ці явища та їхні поняття. Характеризуючи систему права як структуру, слід звернути увагу на такі її риси: цілісність, взаємодію, взаємозв'язаність елементів, логічну та юридичну послідовність, стабільність, динамізм, зв'язок із державою. Структурні елементи системи права: норми права, інститути права, підгалузі і галузі права — потрібно розкрити через зміст їхніх понять, вказавши особливості співвідношення їх, види, характеризуючи основні з точки зору специфіки предмета і методу правового регулювання. Розкриваючи поняття галузі права, потрібно наголосити на тому, що це відносно самостійна сукупність юридичних норм, яка регулює якісно однорідну сферу суспільних відносин; а розрізняються вони за такими ознаками: формуванням диспозицій, прийомом регулювання, принципами, умовами реалізації їх, своєрідністю санкцій.

Щодо класифікації галузей права, то вона здійснюється за такими критеріями, як субординація в правовому регулюванні та фундаментальність норм права. Доцільно звернути увагу на те, що система права і система законодавства співвідносяться між собою як зміст і форма; а вплив і залежність між ними є взаємними. Якщо поняття системи права характеризує сутнісний внутрішній бік права — його зміст, то поняття системи законодавства відображає основний зовнішній бік права. Студенти мають знати, що право існує у формі закону, а системи права у формі законодавства; і те, що система права має більш широку, адекватну їй форму вираження, ніж система законодавства. Здійснення систематизації нормативно-правових актів потрібне для усунення суперечностей між ними, підвищення якості й ефективності законодавства, забезпечення доступності його використання всіма суб'єктами права. Характеризуючи види систематизації нормативно-правових актів, особливу увагу потрібно звернути на кодифікацію, де має місце не лише зовнішнє упорядкування нормативного матеріалу, його розташування в певному порядку, але й зміна норми права. Існують різні види кодифікації, які класифікують за формою вираження (кодифіковані закони (конституція, кодекси) та підзаконні акти (положення, правила, статут)), за обсягом (загальна, галузева, внутрішньо-галузева, комплексна).

Питання для самоконтролю

1. Розкажіть про підстави, принципи побудови і функціонування системи права.
2. Назвіть ознаки, що відрізняють систему права від системи законодавства.

3. Розкрийте поняття «законодавство» і «система законодавства»; структуру системи законодавства і структуру галузевої системи законодавства.
4. Схарактеризуйте інститут законодавства, його ознаки, відмінності між системою права і системою законодавства.
5. Дайте характеристику видів систематизації нормативно-правових актів.

Завдання: схематично відобразіть ієрархію системи права і законодавства; форм (способів) і різновидів систематизації законодавства.

Література: [1]; [20]; [34]; [42]; [46]; [51].

Практичне заняття 3.6

ПОНЯТТЯ І СТРУКТУРА НОРМИ ПРАВА

План

1. Поняття і специфічні ознаки норми права.
2. Матеріальні, процесуальні і матеріально-процедурні норми права.
3. Структурні елементи норми права.
4. Юридичні колізії, причини виникнення їх.
5. Характеристика способів викладення норм права в статтях нормативно-правових актів.

Методичні рекомендації

Насамперед слід визначити поняття та систему ознак норми права, де сама норма права виступає як загальнообов'язкове правило поведінки, яке сформувалося в суспільстві, сформульоване і забезпечуване державою в якості юридично значимого засобу регулювання суспільних відносин. З-поміж ознак, що розкривають сутність норми права, потрібно назвати такі: загальнообов'язкове правило поведінки; правило поведінки регулятивного та загального характеру; правило поведінки, ухвалене в суворо встановленому порядку та забезпечуване всіма заходами державного впливу аж до примусу. Особливу увагу доцільно приділити співвідношенню норм матеріального і процесуального права, які відрізняються за змістом, внутрішньою структурою та особливостями адресата. Матеріальні норми регулюють фактичні зв'язки, які є змістом процесуального права; зумовлені матеріальними умовами життя особи і суспільства; мають регулятивну і правоохоронну дію, адресуються всім суб'єктам права та скасовуються в офіційному порядку. Щодо процесуальних норм,

то вони регулюють юридичні зв'язки, які виступають формою матеріального права і мають на меті забезпечувати право на захист прав, свобод та інтересів людини і громадянина. Студенти повинні розмежовувати процесуальні і процедурні норми права, де останні регламентують оперативно-виконавчу форму застосування норм права, в той час, як процесуальні норми регламентують правозахисну форму застосування права. Основною відмінною рисою є те, що оперативно-виконавча форма спрямована на безпосередню реалізацію права, а правозахисна на розв'язання справ про правопорушення.

Слід звернути увагу на те, що внутрішня форма норми права (структура) виражається в її поділі на складові елементи, які нерозривно пов'язані між собою. Гіпотеза (припущення, якщо) є частиною норми, яка вказує, за яких обставин норма вступає в дію; диспозиція (розпорядження, то) є частиною норми, в якій формулюється саме правило поведінки, права і обов'язки; санкція (стягнення, інакше) — частина норми, що встановлює заходи державного примусу, застосовувані при її порушенні. Щодо юридичних колізій, то потрібно зауважити те, що юридичні колізії можуть існувати між нормами права в межах одного акта; між різними нормативно-правовими актами; між нормами права і актами його тлумачення та ін. Юридичні колізії — це неузгодженість норм, пов'язана з особливостями регулювання одних і тих же або подібних суспільних відносин різними правовими актами. Різновидом юридичних колізій є колізії в законодавстві. Студентам слід звернути увагу на те, що способи викладу норм права в статтях нормативно-правових актів можна класифікувати залежно від повноти викладу та рівня узагальнення. Залежно від повноти викладу використовуються такі способи: повний, відсильний, бланкетний; а залежно від рівня узагальнення такі: казуїстичний та абстрактний.

Питання для самоконтролю

1. Соціальні норми та їх види.
2. Норми моралі і норми права, їх відмінності.
3. Норми, звичай і звичаєве право.
4. Корпоративні норми і норми права.
5. Колізійні норми: поняття і види.
6. Співвідношення норми права і статті нормативно-правового акта.

Завдання: скласти схему різновидів норм права, використовуючи Конституцію України.

Література: [43]; [45]; [47]; [49], [51].

Практичне заняття 3.7

ПРОГАЛИНИ В ПРАВІ. АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ І АНАЛОГІЯ ПРАВА

План

1. Поняття прогалин у праві та причини виникнення їх.
2. Прогалини та способи їх усунення і подолання.
3. Аналогія застосування правових норм (аналогія закону та аналогія права) як засіб подолання прогалин у праві.

Методичні рекомендації

Розв'язд першого питання слід почати з короткого викладу змісту поняття прогалини, що становить собою повну або часткову відсутність необхідних юридичних норм, якими мають бути врегульовані певні суспільні відносини. Доцільно студентам з'ясувати причини виникнення прогалин, до яких можна віднести: технічні помилки законодавця, невміння передбачити появу нових життєвих ситуацій, невміння відобразити в нормативних актах усе розмаїття життєвих ситуацій, які потребують правового регулювання. Слід звернути увагу на те, що існують способи усунення і подолання прогалин у праві. Усунення прогалин відбувається через пормотворчу діяльність шляхом внесення змін і доповнень до нормативного документа чи створення юридичного прецеденту або ж укладення нормативного договору. Подолання прогалин здійснюється в процесі правозастосовної діяльності за допомогою аналогії закону і аналогії права, а також субсидіарного застосування права.

Доцільно запам'ятати, що аналогія закону — це вирішення справи, або окремого юридичного питання на основі правової норми, розрахованої на схожі випадки. Аналогія права — це вирішення справи або окремого юридичного питання на основі принципів права, загальних засад і «духу» права. Слід докладно зупинитися на розкритті цих способів, а також визначити, в яких галузях права аналогія не може бути використана. Студенти мають звернути увагу на те, що при вирішенні справи за аналогією закону і аналогією права потрібно дотримуватися таких умов: пошук норми, яка регулює аналогічний випадок, має йти спочатку в актах тієї ж самої галузі права, а за відсутності такої — в іншій галузі та в законодавстві в цілому; аналогія допустима лише за повної відсутності або неповноти правових норм; вироблене під час використання аналогії правове рішення не повинно суперечити дії приписів закону, його меті тощо.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть прогалини в законодавстві.
2. Схарактеризуйте види прогалин за часом виникнення.
3. Наведіть приклади аналогії закону.
4. Назвіть випадки застосування аналогії права.
5. Схарактеризуйте субсидіарне застосування норм права.

Завдання: розкрийте суть прогалин в законодавстві на прикладах. Підготуватися до дискусії з проблемних питань.

Література: [35]; [42]; [47]; [49]; [51].

Модуль 4. ТЕОРІЯ ПРАВА ТА ФОРМИ ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЇ

Практичне заняття 4.1

ХАРАКТЕРИСТИКА ВИДІВ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ЗА ЇХНІМИ КРИТЕРІЯМИ

План

1. Загальна характеристика нормативно-правових актів за юридичною силою.
2. Особливості нормативно-правових актів за сферою дії.
3. Характеристика нормативно-правових актів за характером волевиявлення.
4. Нормативно-правові акти за суб'єктами правотворчості в Україні.
5. Види нормативно-правових актів за галузями законодавства.

Методичні рекомендації

Передусім, потрібно ознайомитися з суттю, змістом та класифікацією нормативно-правових актів, з'ясувати юридичну силу нормативно-правового акта, визначити відмінності між ними та межі дії в часі, просторі і за колом осіб. У відповіді на перше питання слід виходити з того, що нормативно-правовий акт є різновидом правового акта. Види правових актів розрізняються залежно від їхнього змісту та ролі в механізмі правового регулювання. Нормативно-правовий акт має юридичну силу, яка прямо залежить від становища органу, який його ухвалив в системі державної влади. Виникає ця юридична сила з моменту набуття чинності певним

нормативно-правовим актом, який має три виміри: термін чинності, простір та коло осіб. За юридичною силою нормативно-правові акти поділяються на закони і підзаконні акти. Доцільно звернути увагу студентів на те, що нормативно-правові акти класифікуються і за сферою дії, які своєю чергою поділяються на загальні, спеціальні та локальні. За характером волевиявлення нормативно-правові акти поділяються на: акти встановлення норм права, акти заміни норм права, акти скасування норм права. Класифікація нормативно-правових актів також здійснюється і за суб'єктами правотворчості: нормативні акти законодавчих органів, виконавчих та правоохоронних органів, контрольно-наглядових і місцевого державного управління. Існує підзаконний нормативний акт місцевого самоврядування, який є актом-документом, що містить похідні норми, які розкривають і конкретизують первинні норми, приймаються на їхній основі і спрямовані на їхнє виконання в межах відповідної території, тому вони і є територіально обмежено-загальними. Слід звернути увагу на те, що нормативно-правові акти вирізняються ще за галузями законодавства. З-поміж них можна виділити: кримінальні, цивільні, адміністративні, міжнародні публічні, цивільно-процесуальні та ін.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть і розкрийте ознаки нормативно-правового акту.
2. Схарактеризуйте поняття юридичної сили нормативно-правового акту.
3. Вкажіть межі дії нормативно-правового акту.
4. Схарактеризуйте підзаконний нормативно-правовий акт.
5. Назвіть акти президента, дайте їхню характеристику.
6. Розкажіть про відомчий нормативно-правовий акт: поняття, призначення, види.
7. Схарактеризуйте інститут схвалення відомчого нормативного акта та порядок набуття чинності.
8. Розкажіть про підзаконний нормативний акт місцевого значення.
9. Проаналізуйте корпоративний нормативний акт.
10. Схарактеризуйте поняття та види нормативно-правового договору.

Завдання: зробіть блок-схему підзаконних нормативних актів за критеріями. Складіть план відповіді до зазначених питань семінарського заняття.

Література: [2]; [35]; [41]; [44]; [46]; [50]; [51].

Практичне заняття 4.2

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ЗАКОНІВ, ВИДИ ЇХ

План

1. Поняття закону та його ознаки.
2. Класифікація законів за критеріями.
3. Співвідношення конституційних і звичайних законів.

Методичні рекомендації

Важливо підкреслити, що закони становлять собою основу правової системи України і мають вищу юридичну силу щодо підзаконних нормативних актів. Потрібно сформулювати поняття закону і розкрити його ознаки, а також особливості правової природи законів, прийнятих шляхом всеукраїнського референдуму. З-поміж основних ознак потрібно виділити такі: акт вищого представницького органу країни або громадянського суспільства (референдум); акт, що може бути лише нормативним за змістом; письмовий акт-документ; документ, який має вищу юридичну чинність; ухвалений із дотриманням особливої законодавчої процедури.

З метою ефективного використання законів, враховуючи їхню множинність, однозначно розуміти їх види, загальні і специфічні ознаки, співвідношення між собою. За значенням і місцем у системі законодавства закони можна поділити на такі: конституція, конституційні закони, звичайні, забезпечувальні (оперативні) закони. Студентам слід зупинитися на виняткових властивостях Основного Закону держави — Конституції як безпосереднього джерела національного права; схарактеризувати зміст, структуру та функції Конституції України 1996 р. Доцільно розкрити загальні ознаки, що відрізняють будь-який підзаконний нормативний акт від закону, а також юридичні властивості кожного з них з точки зору природи, форми і змісту. Це стосується передусім нормативних Указів Президента України, постанов КМУ, нормативних наказів керівників міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, локальних нормативних актів. Студенти мають засвоїти порядок надання чинності нормативно-правовим актам, а також обставин припинення їхньої чинності. Слід дати визначення прямої і зворотної дії нормативно-правових актів у часі; назвати офіційні джерела опублікування законів в Україні. Характеризуючи закон як правовий документ вищої юридичної сили, потрібно зауважити так: закон

є незапечереним, тобто ніякий інший орган, крім законодавчого, не може його скасувати або змінити; всі інші нормативні акти перебувають «під» законом, є підзаконними. Вони ґрунтуються на законах і не повинні суперечити їм.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте поняття закону та його місце в системі нормативно-правових актів.
2. Розгляньте Конституцію — Основний Закон держави: суть, риси та функції.
3. Схарактеризуйте поняття конституційних законів, види їх.
4. Проаналізуйте співвідношення понять «законодавчий акт» і «закон».
5. Розгляньте кодифікований закон. Проаналізуйте співвідношення кодексу і закону.

Завдання: схематично покажіть класифікацію законів, розкриваючи їх особливості.

Література: [1–5]; [19]; [20]; [22]; [24]; [45]; [51].

Практичне заняття 4.3 ЗАКОНОДАВЧИЙ ПРОЦЕС

План

1. Законотворчість як частина правотворчого процесу.
2. Особливості стадій законодавчого процесу.
3. Юридична (законодавча) техніка.

Методичні рекомендації

Розкриваючи перше питання, студентам слід звернути увагу на те, що законодавчий процес — це процедура прийняття закону, яка складається із певних самостійних стадій, наявності логічно завершених етапів та структурно-організованих дій. Студент повинен звернути увагу на те, що законодавчий процес як юридичне поняття слід відрізнити від законотворчості як загально-соціального явища. Законодавчий процес як і будь-який юридичний процес, має два значення: порядок діяльності зі створення закону та власне саму діяльність. Тобто законотворчість не вичерпується лише створенням законів, а охоплює і діяльність зі створення закону та оцінку його ефективності, і можливе подальше коригування у формі змін чи доповнень.

Слід звернути увагу на те, що існують певні специфічні особливості в кожній стадії законодавчого процесу. Передпроектна стадія містить етап законодавчої ініціативи; проектна стадія (прийняття рішення про підготовку законопроекту, відпрацювання законопроекту і його попередня експертиза); внесення його в парламент (розгляд, обговорення, погодження); стадія прийняття законопроекту; посвідчувальна стадія (підписання) та інформаційна стадія, яка містить етап промудльгації закону, включення закону в єдиний державний реєстр нормативних актів та його опублікування.

Правотворчість є ефективною, якщо ґрунтується на науковому знанні, правовій культурі та законодавчій техніці. Слід звернути увагу на те, що законодавча техніка становить собою систему правил і прийомів організації і логічної послідовності формулювання законів відповідно до їхньої суті і змісту. Студентам доцільно запам'ятати, що метою юридичної техніки є сприяння в професійно-грамотному складанні нормативно-правових актів; виявлення досконалості у формуванні системи законодавства. Щодо вимог юридичної техніки, то до них належать: відсутність суперечностей усередині нормативного акта та у системі законодавства; ясність, лаконічність і доступність мови нормативних актів; логічна послідовність викладу, взаємозв'язок нормативних розпоряджень; точність і визначеність формулювань і термінів, уживаних в законодавстві; дотримання правил граматики і синтаксису; чітко витриманий професійний стиль, зрозумілість і доступність. Тобто основою законодавчої техніки є: логіка, стиль і мова закону. Зрозумілість, точність і стислість мови нормативно-правового акту створює сприятливі умови для однакового його розуміння, тлумачення, дотримання, виконання та застосування.

Питання для самоконтролю

1. Проаналізуйте поняття правоутворення і правотворчості.
2. Схарактеризуйте стадії законодавчого процесу.
3. Розкрийте поняття делегованої законотворчості.
4. Схарактеризуйте поняття промудльгації закону, як стадії законодавчого процесу.
5. Поясніть право «відкладного вето», його значення та цінність.
6. Схарактеризуйте судову правотворчість.

Завдання: складіть схему стадій законодавчого процесу.

Література: [2]; [15]; [20]; [21]; [23]; [43]; [46]; [51].

Практичне заняття 4.4

СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО І ЮРИДИЧНИЙ ОБОВ'ЯЗОК ЯК ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ПРАВОВІДНОСИН

План

1. Поняття та ознаки суб'єктивного юридичного права.
2. Поняття та ознаки суб'єктивного юридичного обов'язку.
3. Структура суб'єктивного юридичного права і юридичного обов'язку.

Методичні рекомендації

Правовідносини є видом соціальних відносин, які врегульовані нормами права, і через які встановлюється індивідуалізований взаємозв'язок між суб'єктивними юридичними правами та обов'язками сторін. З позиції юридичного позитивізму правовідносини не мисляться без законодавчо встановлених норм права.

Доцільно звернути увагу на те, що існує матеріальний зміст правових відносин та юридичний. Сукупність суб'єктів правовідносин і їхні об'єкти складають матеріальний та юридичний зміст, а зафіксовані у правових нормах суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін складають юридичний зміст. Потрібно звернути увагу на те, що юридичний зміст функціонально пов'язаний із матеріальним змістом і забезпечує або формує його. Водночас потрібно наголосити на тому, що суб'єктивні права та обов'язки взаємозалежні і є тим міцним зв'язком, на ґрунті якого утворюються правовідносини. Право однієї сторони завжди реалізується за рахунок виконання відповідних обов'язків іншою стороною. Суб'єктивне юридичне право — це міра можливої поведінки правомочної сторони, яка забезпечується юридичними обов'язками зобов'язаних осіб. Воно має визначатися в просторі, у часі, в об'єктах і за колом суб'єктів. Суб'єктивні права складаються з конкретних юридичних можливостей або правомочностей, які можуть виступати у трьох видах: право використання, право виконання, право захисту. Суб'єктивний юридичний обов'язок — це міра належної поведінки зобов'язаної сторони для забезпечення реалізації прав правомочних осіб. Доцільно студентам звернути увагу й на те, що кожний із правомочностей відповідає і певний елемент юридичного обов'язку як активний і пасивний обов'язок; обов'язок виконання, який приписує зобов'язаній стороні позитивно реагувати на законні вимоги

правомочної сторони та обов'язок відповідальності. Разом з тим, слід зауважити на тому, що і суб'єктивне юридичне право, і юридичний обов'язок поєднують те, що вони виходять з юридичних норм, забезпечуються державою та існують у певних суворих межах — це завжди «міра» поведінки.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття, ознаки і класифікацію правовідносин.
2. Схарактеризуйте матеріальний зміст правовідносин.
3. Поясніть склад і юридичний зміст правовідносин.
4. Визначте поняття законного інтересу, зробіть його характеристику.
5. Схарактеризуйте законний інтерес: співвідношення з суб'єктивним правом і юридичним обов'язком.
6. Розкрийте повноваження посадових осіб як складову змісту правовідносин.

Завдання: порівнюючи, схематично розкрити суб'єктивне право і юридичний обов'язок.

Література: [1]; [2]; [15]; [25]; [27]; [31]; [36]; [41]; [47]; [50].

Практичне заняття 4.5

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ СТАДІЙ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА

План

1. Поняття та ознаки застосування норм права.
2. Встановлення фактичних обставин справи як стадія застосування норм права.
3. Встановлення юридичної основи справи.
4. Стадія вирішення справи і документальне оформлення прийняття рішення.

Методичні рекомендації

Насамперед, потрібно оволодіти правовими конструкціями правозастосовної діяльності, з'ясувати форми реалізації норм права за різними критеріями та зрозуміти зміст основних стадій застосування норм права. Слід звернути увагу на те, що після нраворозуміння і правотворчості реалізація права є третім етапом процесу правоутворення, основний зміст якого становить втілення норм права у правовідносини. Потрібно зазначити, що реалізуються як відправні

норми, так і норми — правила поведінки. Щодо відправних норм, то вони реалізуються специфічним способом, який у теорії права отримав назву «реалізація загальних установлень», норми-принципи і норми-дефініції. У результаті такої реалізації встановлюється «дух» права, а не його «буква». Тому тут має місце не прямий, а опосередкований вплив норм права на правовідносини через «повернення» до правосвідомості як особливої форми права. На відміну від відправних норм, правові норми можуть реалізовуватися як опосередковано, так і безпосередньо у правовідносинах. Сама правозастосовна діяльність здійснюється в процедурно-процесуальному порядку уповноваженими державними органами, організаціями і посадовими особами, і полягає у реалізації ними норм права шляхом винесення юридичних рішень щодо конкретних суб'єктів із конкретних питань.

Студентам доцільно запам'ятати, що порядок застосування норм права може бути простим і складним. Складний порядок застосування норм права зазвичай становлять три основні стадії: встановлення фактичних обставин справи, встановлення юридичної основи справи та вирішення справи і документальне оформлення прийнятого рішення. Під час першої стадії (встановлення фактичних обставин справи) встановлюються основні факти і факти, що її підтверджують, і в тому обсязі, як того вимагає нормальне вирішення юридичної справи. Фактичні обставини справи встановлюються шляхом використання юридичних доказів та через доказування, де у процесі доказування використовуються презумпції і преюдиції, які відповідно до законодавства не мають потреб в доказуванні. Щодо другої стадії, то юридична основа справи — це вибір і аналіз юридичних норм, тобто юридична кваліфікація фактичних обставин, яка передбачає: підбір галузі, підгалузі, інституту права і знаходження норми, яка може бути застосована до даного випадку; перевірку відповідності тексту, аналіз норми стосовно її дії в часі, просторі та за колом осіб тощо. Стадія вирішення справи і документальне оформлення прийнятого рішення складається з двох завершальних частин правозастосовного процесу: вирішення справи і її оформлення у вигляді певного юридичного документа.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте форми реалізації норм права: використання, виконання, дотримання.
2. Розкрийте суть застосування правових норм.

3. Поясніть загальні вимоги правильного застосування права.
4. Схарактеризуйте ознаки та види актів застосування правових норм.
5. Розкрийте аналогію застосування правових норм як засобу подолання прогалини у праві.

Завдання: сформулюйте фабулу справи з застосуванням Особливої частини Кримінального кодексу, з подальшим використанням трьох основних стадій застосування норми права.

Література: [1]; [2]; [24]; [35]; [38]; [42]; [45]; [51].

Практичне заняття 4.6

МЕТОДИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

План

1. Поняття та структура системи методів (способів) тлумачення норм права
2. Сфери та функції тлумачення права.
3. Особливості окремих способів тлумачення права.
4. Види тлумачення норм права.

Методичні рекомендації

Студенти повинні знати та розуміти поняття і мету тлумачення права, визначати елементи тлумачення, причини, що викликають необхідність тлумачення права та розрізняти способи тлумачення від видів тлумачення норм права. Тлумачення як правову категорію потрібно розглядати з точки зору інтелектуальної діяльності суб'єкта зі встановлення точного змісту норм права, що здійснюється за допомогою певних прийомів і способів. Щодо структури, то її внутрішня будова складається з об'єкта тлумачення, суб'єкта та предмета тлумачення.

Слід звернути увагу на сфери тлумачення права, які становлять собою об'єктивне право як сукупність норм, що містяться у формах права і потребують з'ясування і роз'яснення як уповноваженими органами держави та їхніми посадовими особами, так і суб'єктами права в процесі правотворчої, правореалізаційної, правозастосовної та інших правових форм діяльності. З-поміж функцій тлумачення норм права, слід звернути увагу на такі з них, як: пізнавальну, конкретизуючу, регулятивну, правозабезпечувальну та правоконтролюючу.

Доцільно запам'ятати, що способи тлумачення норм права є відмінними від видів тлумачення. Сукупність прийомів і правил

аналізу правових норм, розкриття їхнього змісту з метою практичної реалізації є способами тлумачення норм права; а з'ясування норм права за обсягом їхнього змісту є видами тлумачення. До способів тлумачення норм права можна віднести: філологічний, логічний, системний, історико-політичний, спеціально-юридичний тощо. Мовний, граматичний, лексичний і текстовий (філологічний) способи допомагають з'ясувати зміст норми права на підставі граматичного аналізу словесного формулювання. Особливістю є те, що в результаті граматичного тлумачення виявляється буквальний зміст норми права, проте далеко не завжди на його підставі можна зробити достовірний висновок. Щодо логічного способу тлумачення, то основним його завданням є те, що ми можемо з'ясувати зміст норми права шляхом використання законів, правил і прийомів формальної логіки. Системний спосіб полягає в з'ясуванні змісту норми права шляхом встановлення її системних юридичних зв'язків з іншими нормами права. З'ясування змісту норм права на основі аналізу конкретних історичних умов їхнього прийняття; виявлення політичних цілей і завдань, закладених законодавцем належить до історико-політичного способу тлумачення норм права. Особливістю спеціально-юридичного способу тлумачення права є з'ясування змісту норми, засноване на досягненнях юридичної науки і практики, знанні юридичної техніки, техніко-юридичних способів і прийомів на професійному умінні і навичках особи що тлумачить норму права. З-поміж видів тлумачення за обсягом, можна виділити три способи: адекватне тлумачення, розширювальне та обмежувальне тлумачення. Студентам слід знати, що результатом юридичного тлумачення має бути визначеність, а не двозначність у висновках того, хто тлумачить зміст норми права, тобто результати тлумачення не можуть виходити за межі норми, яка тлумачиться.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте структуру системи тлумачення права.
2. Назвіть причини, що викликають потребу тлумачення права.
3. Поясніть функції тлумачення права.
4. Схарактеризуйте особливості герменевтичного тлумачення норм права.
5. Проаналізуйте акт тлумачення норм права.

Завдання: розкрийте схему сфер тлумачення права за напрямками правової діяльності та проаналізуйте (схематично) способи тлумачення норм права.

Література: [2]; [32]; [42]; [45]; [46]; [50].

Практичне заняття 4.7

ПРАВОМІРНА ПОВЕДІНКА. СКЛАД ПРАВОПОРУШЕНЬ

План

1. Поняття та ознаки правової поведінки.
2. Правомірна поведінка: поняття, ознаки.
3. Склад правопорушення як система ознак протиправної соціально шкідливої поведінки.

Методичні рекомендації

Насамперед слід зрозуміти, що форми реалізації права пов'язані з зафіксованими в законі засобами юридичного впливу на суспільні відносини; згідно з правовими приписами, форми реалізації права на рівні поведінки розрізняються залежно від характеру диспозиції норм права. Правова поведінка — це соціально і юридично значуща свідомо вольова поведінка особи, врегульована нормами права, яка тягне юридичні наслідки. Студенти мають знати, що характерними рисами правової поведінки є: свідомо-вольовий характер, зовнішня вираженість у вигляді дії чи бездіяльності, соціальна значимість як соціально корисної чи соціально шкідливої поведінки, регулювання правовими нормами та властивість створювати юридичні наслідки. Потрібно класифікувати правову поведінку на види залежно від суб'єктів, сфери суспільних відносин, форми зовнішнього вияву, психологічного ставлення суб'єкта до своєї поведінки.

Слід з'ясувати, що правомірна поведінка — це такий її вид, який характеризується використанням дозволу, виконанням юридичного обов'язку й дотриманням забороняючих норм права. За соціальною значущістю правомірна поведінка класифікується на соціально належну, соціально бажану та соціально допустиму. Мотивами правомірної поведінки особи є: переконаність у справедливості й корисності приписів правових норм; відповідальність за вчинки; розуміння громадянського обов'язку; інтерес та потреби особи.

Розкриваючи питання правопорушення, потрібно звернути увагу на його юридичний склад, який становить: суб'єкт правопорушення — фізичні та юридичні особи; об'єкт правопорушення, який поділяється на дві категорії: загальний та конкретний; суб'єктивний та об'єктивний бік правопорушення. Щодо суб'єктивного боку, то його потрібно визначити як сукупність ознак, що характеризують психічне ставлення особи до вчиненого нею про-

типравного діяння і його негативних наслідків у формі умислу й необережності. Водночас слід зазначити, що факультативними елементами суб'єктивного боку правопорушення є мотив і мета, які враховуються при кваліфікації правопорушення, при визначенні міри покарання, якщо цього прямо вимагає норма права.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте вид і міру правомірної поведінки.
2. Назвіть мотиви правомірної поведінки, їх різновиди.
3. Назвіть склад правомірної поведінки.
4. Схарактеризуйте види правомірної поведінки за соціальною значущістю і мотивами.
5. Схарактеризуйте правопорушення: поняття, ознаки, види та причини виникнення їх.

Завдання: схематично покажіть внутрішню будову складу правопорушення, з подальшою характеристикою його ознак.

Література: [1]; [2]; [6-8]; [14]; [21]; [25]; [34]; [42]; [45].

Практичне заняття 4.8

ФУНКЦІЇ І ПРИНЦИПИ ПРАВОПОРЯДКУ ТА ЗАКОННОСТІ

План

1. Принципи, функції законності: поняття, види.
2. Поняття та функції правопорядку.
3. Принципи правопорядку, їх зміст.

Методичні рекомендації

Розкриваючи поняття принципів законності, слід акцентувати увагу на тому, що останні є основними загальноприйнятими нормами імперативного характеру, які знаходяться в основі реалізації правових приписів нормативних актів і виражаються в незаперечних вимогах, котрі ставляться до поведінки учасників правовідносин. Під час висвітлення принципів слід спиратися на розуміння їх як своєрідних орієнтирів правомірної поведінки суб'єктів суспільних відносин. Важливо показати відмінність їх, зокрема, за ступенем їхньої нормативності, обсягом регулятивного впливу на суспільні відносини тощо. Потрібно звернути увагу на те, що самі принципи законності розкривають сутність законності як режиму су-

спільно-політичного життя в демократичній правовій державі. Аналіз функцій законності потребує передусім пояснення, чому категорія «функції законності» відображає суть та соціальне призначення цього явища, а потім розкриття змісту функцій законності.

Розкриття поняття правопорядку найбільш доцільно проводити на основі розуміння його як результату фактичного здійснення норм права за умов режиму законності. Розкриваючи функції правопорядку, потрібно зосередити увагу на таких, як: функція впорядкування зовнішніх та внутрішніх зв'язків, функція збереження і вдосконалення правопорядку. Щодо принципів правопорядку, то їх потрібно визначити як відправні засади, незаперечні вимоги, які формують правопорядок і є основою його функціонування. Важливо зробити співвідношення загальних принципів правопорядку та специфічних принципів, розкриваючи їхній зміст та цінність для функціонування демократичної правової держави.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть поняття і основні ознаки законності.
2. Дайте характеристику принципів законності.
3. Схарактеризуйте вимоги та гарантії законності.
4. Схарактеризуйте правопорядок: поняття, ознаки, зміст і структура.
5. Назвіть функції і принципи правопорядку.

Завдання: розкрийте зміст, функції та принципи законності і правопорядку в схематичній формі.

Література: [1]; [2]; [19]; [41]; [45]; [47]; [50].

Практичне заняття 4.9

ПОНЯТТЯ, СУТЬ І ВИДИ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

План

1. Поняття правової культури, її суть.
2. Види правової культури, їх характеристика.
3. Професійна культура юриста.

Методичні рекомендації

Під час підготовки до семінарського заняття потрібно засвоїти те, що правова культура формується на певній системі цінностей, яка характеризує рівень правового суспільства. Високий рівень

правосвідомості, добровільність виконання вимог правових норм, ефективність правового регулювання, досконала законодавча техніка, ефективна юридична практика, стабільний правопорядок — усе це формує правову культуру як особистості, так і всього суспільства в цілому. Елементами правосвідомості, відповідно до виконуваних ними функцій, є: правова онтологія, правова аксіологія, правова прагматологія. Розкриваючи поняття правової культури, потрібно звернути увагу на те, що правова культура є невід'ємною частиною загальної культури, і вплив юридичної еліти має велике значення на зовнішню правову культуру суспільства. А культурно-правовий простір держави збагачений, насамперед, своєю національною культурою і, потім, культурою європейською та світовою. При цьому сприйняття правових цінностей, напрацьованих іншими культурами, не може бути реальним поза власними культурно-історичними традиціями. Студенти мають розуміти, що правова культура становить певну систему правових цінностей, розуміння, норм та принципів, які відображають стан свободи і соціальних цінностей у правовій, демократичній державі.

Під час розгляду другого питання потрібно зосередити увагу на правовій культурі суспільства, яка становить систему духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права, і тому що вона формується не безпосередньо в правовій системі, а опосередковано — в економічній, інформаційній та інших системах, які зазнають впливу права. Водночас студенти мають знати, що правова культура особи становить собою ступінь правової розвиненості, освіченості особи, що дає їй змогу адекватно орієнтуватися в різних правових ситуаціях та дотримуватися правомірної поведінки. Слід звернути увагу на правову активність як елемент змісту правової культури особи, яка виступає соціально корисною ініціативною діяльністю і спрямована на зміцнення законності і правопорядку в суспільстві.

Щодо професійної культури юриста, то її слід відрізнити від загальної правової культури населення. Професійній правовій культурі властивий вищий ступінь знання і розуміння правових явищ у відповідних галузях професійної діяльності юриста, де правова культура вимагає більш глибокого правового мислення, мистецтва тлумачення правових актів, уміння користуватися в повсякденній діяльності правовим інструментарієм. Тобто правова культура юриста повинна характеризуватися більшою зрілі-

стю і професіоналізмом, а чесне і справедливе ставлення до виконання своїх обов'язків сприятиме його майстерності і високому рівню загальноюправової культури.

Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте правосвідомість: поняття, ознаки, структура та функції.
2. Дайте загальну характеристику правової ідеології.
3. Проаналізуйте поняття правової культури та її культурну цінність.

Завдання: схематично відобразити види правової культури залежно від її носія, в подальшому розкриваючи її структуру.

Література: [2]; [6]; [18]; [22]; [39]; [45]; [47]; [51].

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Конституція України*: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. зі змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12. 2004. — К.: Велес, 2006. — 48 с.
2. *Конституція України*: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О.В. Бабанов та ін. — К.: «Ін Юре», 2003. — 808 с.
3. *Декларація про державний суверенітет України* від 16.07.1990 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 31.
4. *Акт проголошення незалежності України*: постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 38. — С. 502.
5. *Про правонаступництво України*: Закон України від 12.09.1991 // Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 46.
6. *Загальна декларація прав людини ООН 1948 р.* // Міжнародні договори України декларації, документи. — К., 1992.
7. *Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1996 р.* // Міжнародні договори України, декларації, документи. — К., 1992.
8. *Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1996 р.* // Міжнародні договори України, декларації, документи. — К., 1992.
9. *Про місцеве самоврядування в Україні*: Закон України від 21 травня 1997 р. — К.: Парламентське вид-во, 2002. — 68 с.
10. *Про політичні партії в Україні*: Закон України від 5 квітня 2001 р. // ВВР України. — 2001. — № 23. — С. 118.
11. *Про об'єднання громадян*: Закон України // Відомості Верховної Ради. — 1992. — № 34. — С. 504.
12. *Про уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*: Закон України від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради. — № 20. — С. 99.
13. *Про Кабінет Міністрів України*: Закон України від 16 травня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2008. — № 25. — С. 241.
14. *Про судоустрій України*: Закон України від 7 лютого 2002 р. // Відомості Верховної Ради. — 2002. — № 27-28. — С. 180.

15. *Про Конституційний Суд України*: Закон України від 16 жовтня 1996 р. // ВВР України. — 1996. — № 49. — С. 272.
16. *Про систему центральних органів виконавчої влади*: Указ Президента України від 15 грудня 1999 р. // Урядовий кур'єр. — 1999, 17 грудня.
17. *Про місцеві державні адміністрації*: Закон України від 9 квітня 1999 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 20-21. — С. 190.
18. *Колодій А. М.* Права людини і громадянина в Україні: навч. посіб. // А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — 336 с.
19. *Колодій А. М.* Принципи права України: монографія / А.М. Колодій. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — 208 с.
20. *Шемшученко Ю.* Політика, право, Конституція // Право України // Ю. Шемшученко, О. Ющик. — № 8. — 2007. — С. 6-8.
21. *Шаповал В. М.* Загальні характеристики конституційних статусів людини і громадянина в Україні // Право України // В. Шаповал, Т. Шаповал. — 2006. — № 9. — С. 47-51.
22. *Миронова Г.* Право людини на життя: проблемні питання українського законодавства // Право України / Г. Миронова. — 2006. — № 9. — С. 52-55.
23. *Порубенський О. М.* Окремі питання організації комітетів у структурі Парламенту: зарубіжний досвід та Україна // Часопис Київського університету права // О.М. Порубенський. — 2007. — № 1. — С. 72-77.
24. *Козюбра М. І.* Проблеми методології теорії держави і права в умовах політичного та ідеологічного плюралізму / М.І. Козюбра // Проблеми правознавства. 1992. — № 53. — С. 3-8.
25. *Демократична, соціальна, правова держава і громадянське суспільство: єдність та обумовленість* / Право України. — 2005. №7. — С. 25-29.
26. *Про обсяг* поняття «соціальна держава» (на основі порівняльного аналізу моделей ФРН і України) / І. Яковюк // Право України. — 1998. — № 11. — С. 26-28.
27. *Соціальна держава в теоретико-правових і філософських дослідженнях* / Р. Кондратьєв // Право України. — 2005. — № 2. — С. 81-84.
28. *Північноєвропейський досвід соціальної держави на прикладі Королівства Швеції* / Н. Мудролюбова // Вісн. — 2008. — № 3. — С. 1-5.

29. *Скандинавський* варіант соціального державства // Н. Антошина // ДІП РАН — М., 2004. — С. 81–88.
30. *Скуратівський В. А.* Основи соціальної політики: навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій. — К. — МАУП, 2002. — 200 с.
31. *Алексеев С. С.* Общая теория права: курс в 2-х томах. / С. С. Алексеев. — М., 1982.
32. *Енгибарян Р. В.* Теория государства и права. / Р. В. Енгибарян, Ю. К. Красков. — М., 1999.
33. *Коваленко А. И.* Краткий словарь-справочник по теории государства и права / А. И. Коваленко. — М., 1994.
34. *Котюк В. О.* Загальна теорія держави і права / В. О. Котюк. — К., 2005.
35. *Лазарев В. В.* Пробелы в праве и пути их устранения / В. В. Лазарев. — М., 1974.
36. *Лазарев В. В.* Теория государства и права / В.В. Лазарев, С.В. Липень. — М., 1998.
37. *Чхиквадзе В. М.* Исторические типы государства и права / В.М. Чхиквадзе. — М., 1971.
38. *Марчук В. П.* Соціологічні теорії права в Німеччині. Історія і сучасність / В. П. Марчук. — Чернівці: ЧДУ., 1998. — 128 с.
39. *Марчук В. П.* Історія політичних і правових вчень / В.П. Марчук, Г.В. Марчук. — К.: ДП: «Видавничий дім «Персонал», 2009. — 478 с.
40. *Мухаев Р. Т.* Теория государства и права / Р. Т. Мухаев // Хрестоматия. — М., 2000.
41. *Мухаев Р. Т.* Теория государства и права: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / Р. Т. Мухаев. — М.: Юнити-Данс, 2005.
42. *Кельман М. С.* Загальна теорія права (зі схемами, кросвордами, тестами) : підручник / М.С. Кельман, О. Г. Мурашин. — К.: Кондор, 2002. — 353 с.
43. *Любашин В. Я.* Теория государства и права: учеб. пособие. / В.Я. Любашин, А.Ю. Мордовцев, И.В. Тимошенко. — Ростов-на-Дону: МАРТ, 2002. — 512 с.
44. *Опорні конспекти з проблем теорії держави і права.* / під ред. М.В. Кравчука. — Тернопіль, 2002. — 387 с.
45. *Скакун О. Ф.* Теория держави і права (Енциклопедичний курс): підручник. Вид. 2-е, перероб. і доп. / О. Ф. Скакун. — Харків: Еспада, 2009. — 752 с.

46. *Теорія держави і права: навч. посіб.* // упоряд. Л.М. Шестопалова. — К.: Президент, 2006. — 197 с.
47. *Загальна теорія держави і права: підруч.* [для студ. вищих навч. закладів.] // за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришин. — Харків, 2002. — 583 с.
48. *Вступ до теорії правових систем: монографія* // за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. — К.: Видавництво «Юридична думка», 2006. — 432 с.
49. *Теорія держави і права: посібник для підготовки до іспитів* / С.М. Тимченко, Р.А. Калюжний, Н.М. Пархоменко, С.М. Логуша. — 3-е вид. — К.: Вид-во. Паливода А.В. 2007. — 176 с.
50. *Теорія держави і права: навч. посібник.* — К.: Правнича єдність Всеукраїнська Асоціація видавців, 2008. — 270 с.
51. *Теорія держави і права: академічний курс: підручник* / відповід. ред. О.В. Зайчук, наук. ред. Н.М. Оніщенко — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 657 с.